Ч.АЙМАТОВ

ҖЕМИЛЕ

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ

ҖЕМИЛЕ

ТҮРКМЕНИСТАН ДӨВЛЕТ НЕШИРЯТЫ
Ашгабат — 1963

С (Гыргыз)
А40

Гыргыз языҗысы Чингиз Айтматов 1963-нҗи йылда Ленин байрагына мынасып болды. Шу китаба онуң «Җемиле» хем «Илкинҗи мугаллым» повестлери гиризилди. Чингиз Айтматов өз гахрыманларының ички дүнйәсини, пәк хем белент дуйгуларыны, ынсаныетчиликли ымтылышларыны өкделик билен ачып гөркезйәр.

МАЗМУНЫ

Җемиле *Терҗиме эден Гурбан Омадов* . . . . .
Илкинҗи мугаллым *Терҗиме эден Байрам Велмырадов* . .

Чингиз Айтматов

ДЖАМИЛИЯ

Редактор *С. Аннасәхедов*
Сурат редакторы *Я. Бира* Техредактор *Н. Зубова*

Йыгнамага берилди 19/VII-63 й. Чап этмәге ругсат эдилди 26/XI-63 й.
Форматы 84×108$^{1}/_{32}$. Физ. чап листи 3,75. Чап листи 6,15. Учетнешир листи 6,29.
ТДН № 5389. Тиражы 8000. Заказ № 875. Бахасы 19 к.

Түркмендөвлетнешир, Ашгабат, Гоголь көч., 17-а
Полиграфкомбинат. Ашгабат, Совет көч., 46.

ЖЕМИЛЕ

Ине мен ене дашы йөнекейже чарчувады кичижик суратың өңүнде дурун. Эртир ир билен оба гитмели велин, мен суратдан гөзүми айырман, мисли ол маңа ёлуң ак болсун дийип пата берәйжек ялы, дыкгат билен оңа середйәрин.

Мен бу сураты хич вагт сергилере чыкармаярдым, обадан доган-гарындашларым геленде болса, оны хасберкрәк гизлейәрдим. Бу бир хич киме гөркезмез ялы суратам дәл, бута сежде эдилиши ялы, сежде эдәймәге гадымдан галан сунгат нусгасам дәл. Ол йөнекей, онуң йүзүнде йөнекей ериң шекили бар.

Суратың жүммүшинде — аңырда гүйзүң солгун асманы гөрүнйәр. Ел гаты узакдан даг улгамларының үстүндәки чал булутжагазлары ковалап гелйәр. Суратың өңүнде болса гоңрас ёвшанлык гиң сәхра бар. Яңырак яган ягыш зерарлы энтек гурамадык ёл хем гаралып ятыр. Ёлуң ики яны гуры, дөвүлшип ятан делелердеч долы. Тигир ызының бойы билен ики саны ёлагчының ызы узалып гидйәр. Ёлуң үстүндәки ызлар нәче узаклашдыгыча, шонча-да говшак гөрүнйәрди, ёлагчылар болса, гөвнүңе, ене бир әдим этләйселер, суратың чарчувасындан чыкып гидәйжек ялыды. Олардан бири... Хер ничик-де болса, мен бираз ховлугян өйдйән.

Бу вака мениң яшлык дөврүмде болупды. Курск хем Орёл шәхерлериниң этегинде бир ерде уруш гидйәрди. Узакдакы фронтларда бизиң аталарымыз хем доганла-
6,29. рымыз сөвешйәрдилер, биз болсак шол вагтлар етгинжекдик, он бәш яшларымыздадык, колхозда ишлейәрдик. Дайханларың чекип йөрен гүнделик агыр зәхмети бизиң бекемедик билимизе дүшүпди. Айраты[illegible]ак

махалы бизе хас агыр дүшйәрди. Биз телим гүнләп өйүмизе гайтмаярдык. Гиҗәмизи, гүндизимизи мейданда — я хараманда, я-да дәне дашаян станциямызың ёлунда гечирйәрдик.

Шейле җөвзалы гүнлериң биринде, орак ормакдан яңа ораклар мисли от ялы гызан вагты, бош арабалы, станциядан доланып гелйәркәм, мен өйүмизе совулмагы йүрегиме дүвдүм.

Эдил гүзериң янында, көчәниң гутаряп ериндәки белентлигиң үстүнде дашы берк хаятлы ики саны ховлы бар. Ховлуларың төверегинде узын дереклер башларыны ал-асмана гөтеришип отыр. Ол бизиң өйүмиз. Бизиң бу ики саны машгаламыз узак вагтлардан бәри гоңшулыкда яшаяр. Мениң өзүм Улы өйден. Мениң өзүмден улы ики саны агам бар, оларың икисем энтек өйленмедик, икиси-де фронта гитди, көп вагтдан бәри олардан хат-хабар ёк.

Мениң какам көне агач уссасыды. Ол эртир намазыны окап болансоң, колхозың уссаханасына гидйәрди-де, гараңкы мазалы гатлышанда өе гайдып гелйәрди.

Эҗем билен кичи аял доганым өйде галярды.

Обада Кичи өй дийлип атландырылян гоңшы ховлуда бизиң якын гарындашларымыз яшаярды. Бизиң бабаларымызмы я бабаларымызың бабасымы сүйтдеш доган болупдырлар, эмма мен олар бизиң якын гарындашымыз дийип айдярын, себәби биз бир машгала болуп яшаярыс. Бизиң бабаларымыз мал сүрен вагтларында-да биле сүрүп, дүшлән вагтларында-да биле дүшләп, өңем бир юртда биле яшапдырлар. Шол адаты бизем довам этдирйәрис. Обада коллективизация башланда, бизиң агаларымыз ховлыны янашык салдылар. Хава, диңе бизем дәл, ики деряның арасында ерлешйән обаның гырасыны сырып гидйән тутуш Арал көчесем — бизиң тайпадашларымызам шейле этдилер. Бизиң барымызам бир тиреден ахырын.

Коллективизациядан соң узак вагт гечмәнкә Кичи өйүң хожайыны арадан чыкды. Онуң аялы ики саны яшаҗык оглы билен галды. Шол вагт энтек бизиң обамызда сакланып гелйән көне урп-адата гөрә, огуллы галан дул аялы башга ере гойберип болмаянлыгы себәпли, бизиң тайпадашларымызам оны мениң какама дакды бабаларының рухуның өңүндәки борҗы кака

гарышейле ишe мeжбур этди, чүнки ол мерхумың иң якын
Бу ёндашыды.

Шейлелик билен, бизде икинжи машгала пейда болды. Кичи өй өзбашдак ховлусы, өзбашдак малы билен айры хожалык хасапланярды, эмма биз эсасан биле яшаярдык.

Кичи өем ики оглуны гошунчылыга угратды. Улусы Садык гошунчылыга өйлененинден соң басым гитди. Биз ондан, догрусы, өрән селчең хат алдык. Кичи өйде оларың эжеси (мениң «кичи эжем» дийип адыны тутяным) билен Садыгың гелни галыпды. Оларың икисем эртирден агшама ченли колхозда ишлейәрди. Мениң кичи эжем мәхирли, ылалашыклы, гөвначык аялды. Ол ишде, яп газмакда-да, бейлеки хер хили ишлерде-де яшлардан ыза галмаярды, гепиң гысгасы, кәтмени элинде өрән берк тутярды. Алла, онуң багтына, ишеңңир бир гелнем ерди. Җемиле ядамазаклыкда-да, догумлылыкда-да жеме кыбапдашды, йөне велин хәсиети бирнеме үйтгеигрәкди.

Мен Җемиләни дыгысыз говы гөрйәрдим. Олам мени ы гөрйәрди. Биз гаты гадырлыдык, эмма биз бирримизиң адымызы тутуп геплешмездик. Биз айры шгаладан болан болсадык, мен онуң адыны, элбетде, миле дийип тутсамам тутардым. Эмма мен оңа хеми гелнеже диердим, ол болса, мен кичижик оглан болсам-да, асыл икимизиң яшымызың арасында ончаклы р тапавут ёгам болса, маңа кичине бала диерди. Гел өз эринден кичисине кичине бала я-да кайным вүржим) диймеги обамызда адат болуп галыпды.

Ики ховлыныңам өй хожалык ишлерини мениң эжем әрди. Кичижик уямам оңа көмеклешйәрди. Ол сачагазы сачбагылыжа дийсең энайыжа гызды. Шол кын үнлерде онуң жан эдип ишлейши мениң хич вагт ядым- ы чыкмаз. Боссанчылыкдан аңырда ики ховлыныңам усы билен гөлесини бакян шолды, өй мыдама йылы уп дурар ялы, тезек йыгнап, чөплеме чөплейәнем ды, бу шол эжесиниң екелигини дуйдурман, өзүниң лайым сөзлери билен онуң хат-хабарсыз йитип гиден ллары барада эдйән гайгылы пикирлеринден үы гөг совян жайты бурунлыжа мениң мәхрибан ренле ыды. ...са, б...

Бизиң өйүмизде герек затлары алянам, а... ү...
...ың агзыбирлигини саклаянам мениң ...әнин...
...да...
... тап ...

ғаламызы горайҗам, ики ховлының эсасы кейваны шолды. Ол энтек яшаҗыкка, гөчүп-гонуп йөрен баба-рымызың машгаласының арасына гошулыпды, шонуң үчинем бизиң машгалаларымызы өрән адалатлы доландырмак билен, өтен-геченлеримизи хорматлап гелйәрди. Обамызда оны иң хорматлы, ынсаплы, пәхимли хем теҗрибели хоҗалыкчы аял хасаплап, онуң сөзүнден чыкмаярдылар. Кичиҗик обамызда, догрусыны айтсаң, какамы машгала башы хасапламаярдылар. Бир зат болса адамларың: «Пәхей-де вели, сен говусы усса халыпаң янына гитме, ол диңе бир өз палтасыны билйәр. Онуң байры аялы хеммесиниң баштутаныдыр, ана шонуң янына барсаң, ишиң битәер...» дийип айдян сөзлери аз эшидилмейәрди.

Өз яшлыгыма гараман, мениң хоҗалык ишлерине хәли-шинди гошуляндыгымы хем айтмак герек. Бу ягдай диңе мениң агаларымың урша гиденлиги себәпли шейле болярды. Маңа хемише оюнсырадып, кәвагтлар болса чынлакайдан ики машгаланың җигиди — горайҗысы ве эклейҗиси диййәрдилер. Мен муңа бегенйәрдим ве җогапкәрчилик дуйгусы хич вагт менден айрылып гитмейәрди. Онуң үстесине-де эҗем мени өзбашдак бол-маклыга хөвеслендирйәрди. Ол мениң, узынлы гүн се-сиз-үйнсүз тагта кесип, оны ренделәп йөрен какам ялы болман, дүшби хем хоҗалыкчы җигит болмагымы ислей-йәрди.

Ине мен станциядан гелдим-де, өйүмизиң янындакы гүҗүмиң көлегесинде арабаны сакладым ве хамыт ба-ларыны говшадып, дервезә тарап угранымда, ховлымыз-да дуран бригадиримиз Оразмәде гөзүм дүшди. О эдил хемишекиси ялы, эере даңлан пишеги билен яб-сының үстүнде отыр. Онуң бейле янында эҗем дур. Олар бир зат барасында давалашярлар. Мен якынлашаным-да, эҗемиң сесини эшитдим:

— Бейле зат болуп билмез! Таңрыдан горк! Хий, аялың йүкли араба сүрени гөрлүп-эшидилен затмы? Ғ... герегим, мениң гелниме азар берме, гой ол өңки ишле-ини ишләберсин. Онсузам бир дабаным ере дегйәр, бир... ики ховлың өй ишине етишәймек аңсат дәл. Э... ...зҗагазым голлайяр. Инди ики хепде бәри билим... эдил кече басан ялы, инче билим учуп баря... ...лер сүллеришип отырлар, сувармалы болу... ...гахарлы айтды-да, орамасының кака...

өйүң х... яшаҗык... мызда сак... лан дул аялы... би... тайпада... бабалар...

гаршы-гаршы көйнегиниң якасына салмага башлады. Бу онуң гахарының гелендигини аңладярды.

Умытсызланан Оразмәт эериң үстүнде ики яна ыраныи, шейле дийди:

— Сиз нәхили адам ахырын! Мен бир шуңуң ялы чапылан төңңе болман, битин адам болан болсам, онда сизе шейле ялбарар йөрермидим? Говусы мен, хемишеким ялы, дәнели халтаары араба басышдырардым-да, ябылары хайдадардым! Мунуң аял иши дәлдигини менем билйәрин, эмма эркек адамы ниреден тапҗак, ханы эркек адам бармы нәме... Ине онсоң биз оларың ызында галан гелинлерине ялбармалы болдук. Сиз өз гелниңизе гадаган эдйәрсиңиз, ёлбашчыларымызам: «Солдатлара чөрек герек, биз болса планы бозярыс» дийип, бизе агызларындан гелении сөгйәрлер. О нәхили болдугы, хий бейле-де бир зат боларкы?

Мен гамчымы ерден сүйрәп, олара тарап уградым. Бригадир мени гөренде, хетденаша бегенди, онуң келлесинде бир пикириң пейда боландыгы гөрнүп дурды.

— Ери, сиз гелниңизден шейле горкян болсаңыз, онда ине онуң йүвүрҗиси — дийип, ол гуванч билен мени гөркезди. — Ол оңа бир адамы хем голайлашдырмаз, хава, асыл пикирем этмәң. Бизиң Сейидимиз ажап йигит. Ине шу огланлар бизе чөрек берйәр, диңе шулар бизи голдаяр...

Эжем бригадири сөзүни соңламага гоймады.

— Вах-ей, мениң сергезданым, гөр сен нәмә меңзейәрсиң! — дийип, ол зейренди. — Сачына серетсене, өрүбермели болупдыр... Атасам бир гелеңсиз, оглунын башыны сырмага-да хич вагт тапанок...

— Ери боляр-да, гой бу гүн Сейит гаррыларың янында яйнасын, башыны сырдырсын! — дийип, Оразмәт эжемиң угрундан турды. — Сейит, бу гүн өйүңизде гал, ябылары иймле, эртир ир билен болса арабаны Җемилә берерис, билеҗе ишләрсиңиз. Бәриңи бак, оңа җогапкәр боларсың. Сиз асыл ховсала дүшмәң, еңңе, Сейит хич киме гелниңизиң товугына күш дийдирмез. Эгер ге... дан ... мал болса, Даныяры хем оларың янына гошаярын. С... гөг... тәзе б... танаярсыңыз ахырын, о бир гаравсыз адам, ол ...ренл... дан тәзе гелен. Ине үчүси биле станция дәне...а, бу... онсоң ким сизиң гелниңизе лак атмага өз у... Догры дәлми, Сейит? Сен нәхили Җемиләниң ...

...ар бир тәр...

арабакеш этҗек болярыс, эҗең болса ылалашмаяр, сен оны разы эт.

Бригадириң мени өвмеси хем улы адам хөкмүнде маңа маслахат салмасы мениң гөвнүме ярады. Галыберсе-де, Җемиле билен биле арабалы станция гитмегиң нәхили оңат болҗакдыгыны мен шол бада гөзүмиң өңүне гетирдим. Соңра мен чынлакай сыпата гирдим-де, эҗеме:

— Оңа хич зат боласы ёк. Нәме, оны мөҗек иер өйдйәңми?! — дийип, җаныпкеш арабачы ялы, җыт эдип түйкүрдим хем аграслык билен эгними херекетлендирип, ызымда гамчымы булайладым.

— Шейдийсене! — дийип, эҗем геңиргенди, бирхили бегенен ялам болды, эмма шол бада гахарлы гыгырмага башлады: — Мен саңа мөҗек гөркезерин, сен нәмәни билйәң, мең башыма болдуң бир акыллы адам!

Эҗем ене кечҗаллыгына тутаяр өйдүп, Оразмәт оңа ховатырлы гарады-да:

— Эйсем ол билмән, ким билсин, ол сизде ики машгаланыңам җигиди ахырын, гуванмага хакыңыз бар! — дийип, мениң аркамы тутды ве соңра нәме айтҗагыны билмән, алҗыраңңы йылгырды.

Эмма эҗем гаршылык билдирмеди, бирхили бу меселә шол бада дүшүнди-де, улудан демини алып хүмүрдемәге башлады:

— Җигит нәме ишлесин, энтек чага ахырын, хава, йөне гиже-гүндиз ишде сүйренип йөр... Бизиң дидарындан доюп болмаян җигитлеримизиң велин ниредедигини Алла билсин! Мисли гөчүлен юрт ялы болуп, бизиң ховлуларымыз бошап галды...

Мен эййәм дашлашып гитдим ве эҗемиң соңкы айданларыны эшитмедим. Гидип баршыма, гамчым билен җайымызың чүңкүне шарпылдадып чалдым велин, тозап гитди ве элиниң аяҗыгы билен патладып, [illegible]лының ичинде мачҗа серип отуран уяҗыгымың йылгырмасына җогап хем бермән, гопбамсырап, теләриң ашагына бардым. Бу ерде мен чоммалып отурдым-да, күндүкде [illegible]күм сув акыдынып, ховлукман, элими ювдум. Соңр[illegible] яшаҗ[illegible] отага гирип, бир кәсе гатык ичдим, икинҗи кәсе га[illegible]мызда са[illegible]лса эпишгәниң өңүнде гойдум-да, ичине чөрек[illegible] лан дул аялы [illegible] дурдум.

би[illegible] тайпадлер[illegible]лен Оразмәт хенизем ховлуда дурдулар [illegible]шман, йөне аркайынлык билен юваш [illegible]бабалар гахар[illegible] Олар мениң агаларым барада гү

рүң эдйән болсалар герек. Бригадир эҗеми көшешдирен болмага чемели, ол габаклары елленен гөзлерини көйнегиниң еңи билен гайта-гайта сүпүрип, Оразмәдиң сөзлерине пикирли гөрнүшде башыны ыралап җогап берйәрди ве үмезләп дуран гөзлери билен агачлардан үсташыр, мисли ол ерде өз огулларыны гөрәйҗек ялы, узак-узак ерлере середйәрди.

Эҗем гайгылы халда бригадириң айданлары билен разылашан болмага чемели. Бригадир болса ишиниң битенинден гөвни хош болуп, ябысыны гамчылады-да, ёргасына сүрүп, ховлудан чыкып гитди.

Эмма шол вагт, элбетде, бу ваканың соңуның нәхили гутарҗакдыгы барада эҗемем, менем хич зады гүман этмәндик.

* *
*

Җемиле ики ат гошулан арабаны оңармаз өйдүп, мен хич вагт шүбхеленмейәрдим. Ол ябыдан горканокды. Җемиле дагдакы Бакаир обасындан болан гылял чопанының гызы ахырын. Бизиң Садыгымызам гылял чопаныды. Ол бир гезек яз вагты айлавда Җемиләниң ызындан етип билмән болара чемели. Догрумы, нәдогрумы, оны ким билйәр, эмма бирнәче адамларың айтмагына гөрә, шол масгарачылыкдан соң Садык оны алып гачыпдыр. Бирнәчелери болса олар бир-бирлерине сөйшүп барыпдырлар дийййәрлер. Гараз нәме боланам болса, олар бары-ёгы дөрт ай биле яшадылар. Соңра уруш башланды ве Садыгы гошунчылыга алдылар.

Җемиләниң чагалыгындан атасы билен биле гылялың яңында боланлыгындамы я онуң атасының ялңыз перзенди — хем оглы, хем гызы боланлыгынданмы, өзи нәмедендигини билемок велин, йө[redacted] хәсиетинде эркек кишиниң [redacted]ылыгы барды; ол б[redacted]мелди, кәмахал болса хатда гөдексидем. Җе[redacted]де-де тутанъерлиди, эркек адам ялы эрҗе[redacted]ңшулары билен оңушманы башарярды, эмма [redacted] ере дегәйселер сөгүшмекде хич кимден пес [redacted], хатда кә[illegible]лериниң сачындан тутуп сүйр[redacted]рам бо[illegible] [redacted]айдып гелен. Гоңшуларымыз ондан шикаят э[redacted] йыгы-йыгыдан [illegible]ләп нәхили зат? Босагаңыздан әтләнине[redacted]мәни говы гөр[illegible]әзе бир не адамдан утаняр, не адамы сы[redacted]дыберенл[illegible] [illegible]ак дүйййәп!» дийип, энчеме ге[redacted] болса, бу [illegible] [illegible]дийсенли[illegible]йәрди. Мен, кичи доганың өз у[illegible] [illegible], хов[illegible]ны габанярдым ве Җемиләниң [illegible] хем [illegible]рәйсем, нәхилидир бир тәр[illegible]

Эҗем олара: «Онуң шейле боланы говы-да! Бизиң гелнимиз догручыллыгы халаяр, ол бир зат болса аламының йүзүне айдяр. Саман астындан сув гойберениңден шейле боланың говы-да. Сизиңкилер ювашлык билен этҗегини эдйәрлер, ана шо тетелли ювашлар болса палак юмуртга ялы, дашы арассаҗа, йылманак, ичиниң порсусы болса бейнице орнаяр» дийип җогап берйәрди.

Какам билен кичи эҗем илиң гайын атасы, гайын энеси ялы дәлдилер, олар хич вагт Җемиләни берк тутмадылар, оңа инҗирдемедилер. Олар оңа мәхир билен гарардылар, оны говы гөрердилер ве онуң бир худайы билмегини хем өз әрине вепалы болмагыны арзув эдердилер.

Мен оларың максадына дүшүнйәрдим. Дөрт огулларыны гошунчылыга ӱградып, олар ики ховлыныңам ялңыз гелни Җемиледен гөвүнлерине карар тапярдылар ве шонуң үчинем онуң дийсең гадрыны билйәрдилер. Эмма мен өз эҗеме хич дүшүнип билмейәрдим. Эҗемиң хөкүмли хем рехимсиз хәсиети барды. Ол өз кадасы билен яшап, шоны хич вагт үйтгетмейәрди. Ол хер йыл яз геленде, какамың яшлыкда ясан гөчме өйүни ховлымызың ичинде дикерди-де, арча нүрүн якып, оңа түссе берерди. Ол бизем зәхмети берк сөймек хем өзүнден улулары сыламак хәсиетинде тербиеледи. Ол әхли машгаламызың гүррүңсиз табын болмагыны талап эдйәрди.

Җемиле болса бизиң өйүмизе гелен гүнүнден башлап бейлеки гелинлер ялы дәлдигини билдирди. Догрусы, ол улулары сылады, оларың айданларына гулак асды, эмма хич вагт оларың өңүнде башыны эгмеди, йөне велин ересине бакып пышырдаян яш гелинлер ялы, шеребели дилинем етирмеди. Ол гөвнүне гелен задыны гөс-гөни айтды ве өз пикирини айтмакдан хич вагт чекинмеди. Эҗем көпленч онуң аркасын[illegible] тутярды, онуң билен разылашярды, эмма хемише [illegible] өзи чыкарярды. Мениң гөвнүме, эҗем Җем[illegible] гөвүнлилигини хем догручыллыгыны гөрүп, [illegible] ялы адам хасап эдип, ирувич оны өз орн[illegible]агы, оны өзи ялы хөкүмдар [illegible]лыкчы аял, [illegible] байбиче, машгаланың хемаят[illegible] [illegible]мегини [illegible] билен арзув эдйән ялыды.

яшаж[illegible]олса эпиш[illegible], гызым! — дийип, эҗем Җемилә мызда с[illegible]дурдум.[illegible] — Сен абадан, дөвлетли өе геллән дул ая[illegible]ен Ораур. Аял машгаланың багты чага би[illegible] тайп[illegible]длер[illegible]шма[illegible] аркайын эклемекдир[illegible] юваш

[illegible]бабал[illegible]гаха[illegible]Олар мениң агаларым барада гү[illegible]

болса биз гаррыларың бар газанжымыз галар, биз бу затлары гөрүмизе өз янымыз билен алып гитмерис ахырын. Ким өзүниң намысыны, хаясыны горап сакласа, багт диңе шонда болар. Муны ядыңдан чыкарма, өзүңден сересап бол!..

Эмма Җемилэниң кэбир хэсиетлерини гөренде, хер ничик-де болса, гайын энесиниң өңкүлиги болмаярды, чүнки ол эдил кичиҗик чага ялы хетденаша шадыянды. Вагтал-вагтал гүлер ялы хич зат ёк ялам болса, ол гүлмэге башларды, онда-да хезил эдип, җак-җак гүлерди. Ишден гелен вагтында болса, йөне гелэймэн, япдан бөкүп, ховла ылгап гирерди. Сен-де ёк, мен-де ёк, бир бу гайын энесини, бир бейлеки гайын энесини огшамага, гуҗакламага башларды.

Җемиле айдым айтмагы хем говы гөрерди. Ол улулардан утанман, хемише хайсам болса бир айдымы айдар йөрерди. Онуң бу болушлары машгаламызың гылык-хэсиети билен бап гелмейэрди, эмма гайын энелериң икисем, вагт гечдигиче Җемиле дуругшар, яш вагтлары хемме гелнем шейле боляр ахырын — дийип, өзлерини көшешдирйэрдилер. Мениң үчин болса дүнйэде Җемиледен говы хич ким ёкды. Җемиле икимиз бир ерде болсак хезил эдйэрдик, хич бир себэпсиз хахахайлап гүлүшйэрдик ве ховлуда бир-биримиз билен ковалашярдык.

Җемиле гөрмегейди. Ол сыратлы, кадды-каматы гелшикли, ики өрүм ёгын сачы билинден ашак дүшүп дуран машгалады. Ол өзүниң ак яглыгыны маңлайрагындан эдип, говшаҗык даңынярды, бу болса оңа дыгысыз оңат гелишйэрди хем бугдай реңк йылманак йүзүни овадан гөркезйэрди. Җемиле гүлен вагтында, онуң бадамгабак гара гөзлери яшлык хыҗувы билен җошярды. Бирденкэ [illegible]серебели оба айдымҗыкларыны айтмага башланда [illegible]онуң овадан гөзлеринде г[illegible] шөхлесинден үйтгешик шөхле пейда болярды.

[illegible]йигитлериң, айратынам [illegible] гайдып гелен-

6,29. [illegible]лерра хүити-йити середйэнд[illegible] йыгы-йыгыдан гайшагы [illegible]м. Җемилэниң өзем [illegible]мэни говы гөр[illegible] эзе

Мен кудогрусыны айтсаң, [illegible]дыберенле[illegible] [illegible] дүйне какярды. Хер ничи[illegible] болса, б[illegible] [illegible]дийэсенл[illegible]йэрди. Мен, кичи доганың өз у[illegible] [illegible], хо[illegible]ны габанярдым ве Җемилэнин[illegible] [illegible]хем [illegible]рэйсем, нэхилидир бир тэр[illegible]

йэсгел бермэге чалышярдым. Мен гахардан яна хум ялы чишердим-де, олара шейле бир газап билен середердим велин, мениң бу гөрнүшимден: «Сиз бу ерде гаты кикирдешен болмаң. Ол мениң доганымың аялы, онуң хоссары ёкдур өйдүп пикир этмэң!» диен сөзлери окамак болжакды.

Шейле минутларда мен билгешлэнден эдепсиз болан болардым-да, Җемилэниң янындакы җалатайлары масгараламак үчин, ерими, ери дэлми, гүррүңе гошулардым, мунуң билен хич зат чыкманында болса, мен өзүми йитирердим-де, дэли өкүз ялы пыщылдардым. Җахыллар пыңкырышып:

— Эх-ей, оңа бир серет-ле! Бу онуң гелнежеси экен-ов, ине бир хезиллик, биз асыл муны билмэндирисем! — диердилер.

Мен чыдаҗак болардым, эмма гулакларымың мис ялы гызяныны дуярдым ве гөвнүме дегилмекден яңа гөзлериме яш айланар гидерди. Гелнеҗем Җемиле болса муңа дүшүнерди. Ярып барян гүлкүсини зордан саклап, чынлакай гөрнүше гирерди-де, йигитлере хемлели йүзленип:

— Сиз көчеде ятан гелнеҗе бардыр өйдйэрсиңизми? Эхтимал, сизде көчеде ятаны болса-да бардыр, эмма бизде ёк! Гүм болсаңыз-ла, йөр, йүвүрҗим, бу ерден гидели! — диерди-де, оларың өңүнде өз оваданлыгыны гөркезип, Җемиле текепбирлик билен башыны ёкары гөтерерди ве эгинлерини терезиледип, мениң билен йөрэп уграныңдан соң, чалаҗа йылгырарды.

Бу йылгырышда хем гайгы-гам, хем шатлык гөрүнйэрди. Ол, белкем, шол вагтлар шейле пикир эдйэндир: «Ах сен, самсыҗак! Эгер мен гезмек ислесем, ким мени саклап билер? Бүтин машгала болуп аңтасаңызам, хич зат гөрмерсиңиз!» Шейле ягдайда мен гүнэкэр халда дымардым. Хава, мен Җемилэни габанярдым, оны [illegible] гысыз говы гөр[illegible], онуң гелнеҗемдигине, овадан[illegible] данлыгына хем [illegible] дахылсыз, эркана маят-
гуванярдым. Би[illegible] билен йүрекдешдик хем[illegible]
яш[illegible]изден хич гиз[illegible] сакламаярдык. Җемилэ
мызд[illegible] Шол гүнлер [illegible] эркек адам азды. Ш[illegible] өе гел-
лэн дул [illegible] йигитлер аялларың яны[illegible]ты чага
би[illegible] тайп[illegible] гермесчиликли алып барардыла[illegible] юваш
[illegible] а
бабалар билен сүйренҗеңлик эдип [illegible]рада гү
[illegible]ы ислесең, диңе бармаҗыгың[illegible]

дай, деррев ылгап гелер» диййип пикир эдйән ялыдылар.

Бир гезек от ятырып йөркәк, бизиң дашгын гарындашымыз Осман Җемилә азар бермәге башлады. Ол хем өз өңүмде бир аялам дуруп билмез диййип хасап эдйәнлерденди. Җемиле ызгытсызлык билен онуң элини итип гойберди-де, көлегеләп отуран күдесиниң ашагындан турды.

— Җәхендем бол! — диййип, ол гахарлы хүңүрдеди-де, еңсесине өврүлди. — Ёгса-да, айгыр ат ялы болшуп, сизден шундан говусына гарашмалам дәлдир-ле!

Осман күдәниң ашагында чәшерип ятды-да, өлҗерип дуран эрнини йигренч билен гышардып, шейле дийди:

— Етип билмәнсоң, ёкарда асылгы дуран эте пишик порсы диййәндир... Нәме нәз эден болярсың? Өлемен ислейәнсиңем велиң, меӊ башыма бурнуңы соваи болярсың...

Җемиле хырра ызына өврүлди.

— Герек, белкем, өлеменем герекдир! — диенде, онуң сеси сандырады. — Эмма велин бизиң ыкбалымыз шейле болды, сен болса, акмак, үстүмизден гүлйәрсиң. Йүз йыллап солдатың аялы болуп, дул гезерин, эмма сен тетеллиң йүзүне түйкүрмегем ислемен, йигренҗи. Уруш болмадык болса, мен сениң йүзүңе середермидим, ким сениң билен геплешерди!

— Менем шоны айдярын-да! — диййип, Осман йыршарды. — Хәзир уруш. Әриң гамчысы дегмәнсоң, сен дәли-порхан болярсың! — диенде, онуң гөзлери шехветпаразлык билен йылдырады. — Ах, сен мениң хелейим болан болсадың, сени чув яланач эдип, дөш билен ойпа-[illegible]рдым, шонда сен буҗагаз хеңиңи тапмаздың — диййип, [illegible]н бихаялык билен геринди-де, бармагыны шакгыл-[illegible]п гойберди.

[illegible]емиле бир затлар диййм[illegible] [illegible]уп, онуң янына [illegible]рылып барарлам болды, э[illegible] [illegible]ң билен баш гош-[illegible]ң бидерекликдигине дүш[illegible] [illegible]сини чыкармады.

Д[illegible]игренчли назар билен она [illegible] [illegible]гтлап серет[illegible] [illegible]ра хапа зада түйкүрен ял[illegible] [illegible]рип, ерде [illegible] [illegible]шагы алды-да, дашлашып ги[illegible]

Мен күдәниң аңырсында беде дашалян пү[illegible] [illegible] дурдум. Җемиле мени гөрүп, чалт[illegible] [illegible] мениң нәхили ягдайда дура[illegible] [illegible]ман онуң дәл-де мени[illegible]

дегди, диңе мени масгара этди диен дуйгы барды. Мениң аша гахарым гелипди ве җаным яныпт, өз ичимден: «Нәме үчин сен шолар ялы билен баш гошяң, сен олар билен нәме үчин геплешйәң?» дийип, Җемилә игендим.

Җемиле тә агшама ченли тукат халда гөзүни-гашыны чытып гезди, не мениң билен бир агыз сөзлешди, не-де хемишекиси ялы гүлүшди. Мен пургуны онуң янына сүрүп баранымда, шол өз йүрегинде гизлин саклан элхенч гөвне дегилме барада маңа хич зат айтдырмазлык үчин, чаршагыны бат билен үйшмек бедә сүсдүрди-де, бир зарбада барыны галдырып, онуң аңырсында йүзүни гизләп гөтерип гелди. Ол бедәни чалтлык билен пургуның ичине зыңып гойберди-де, шол бада бейлеки үйшмеге топулды. Пургун деррев долды. Мен дашлашып гиденимде, ызыма гаңырылып серетсем, онуң чаршагының сапына сөенип, бир затлар барасында ойланып, бирки минутлап йүзүни ашак салып дураныны, соңра болса чаршагына япышып, ене-де ише гиришенини гөрдүм.

Биз соңкы йүкүмизи йүкләп боланымыздан соң, Җемиле, мисли дүнйәдәки бар зады унудан ялы, узак вагтлап гүнүң батып барян ерине середип дурды. Ол ерде, деряның аңырсында, ниредедир газак чөллериниң бир четинде янян тамдырың агзы ялы болуп, ыссысы гиден агшам гүни гызарып гөрүнйәрди! Ол ювашлык билен асмандакы юкаҗык булутҗагазлары шапага бояп хем өзүниң иң соңкы шөхлесини мелевше чөлүң үстүне атып, гөзъетимиң аңырсына батып барярды, эййәм илкагшам өзүниң чал чадырыны ой ерлериң үстүне өртүпди. Җемиле гүнүң батып барян ерине шейле бир ювашҗа толгунма билен середйәрди велин, гөйә онуң гөзүне аҗайып бир зат гөрүнйән ялыды. Онуң йүзи энайыжа ягтылыпды, чала ачылып дуран додаклары чаганыңкы ялы мы... м мени йылгырярды. Шол вагт Җемиле, хенизем агзымда... м, х... җак болуп дуран, эмма энтек айдылмадык теене... халда лериме җогап эдип, маңа тарап өврүлди-де, гө... гүррүңимизи довам этдирйән ялы әхенде сөзл... башлады:

— Сен ол барада пикир этме, йүвүрҗиҗигим... йүзи гурсун-да! Ол адаммы берин?!. — дийд...
мызда... Ол дымды, гүнүң батып барян гырасыны на...
лап дул... улудан демини алды ве пикирли
би... тайп... ни довам этдирди. — Адамынын ...
бабал... ыгыны Осман тетелли ад... рада гү...
...ыгыны

ден билсинлер? Хич ким оны билмейәр; оны билйән йигит, белки, жаханда ёкдурам...

Мен пургуны өврүйәнчәм, Жемиле эййәм бизиң бейле янымызда ишлейән аялларың янына ылгап барыпдыр. Аяларың шадыяна гыкылыклашмасам шондаңды. Оңа нәме боланыны айтмак кын; ол батып барян гүне середенинде, белкем, онуң калбында шатлык дөрәндир, белкем, шу гүн оңат ишләни үчин йөне шатланандыр. Мен пургуна белент эдилип басылан бедәниң үстүнде отуран еримден Жемилә гарадым. Ол башындакы ак яглыжагыны сыпырып, жорасының ызындан гужагыны гиң ачып, көлеге дүшен, оты ятырылан гиң мейданың ичи билен ылгап барярды. Ел онуң көйнегиниң этегини пасырдадярды. Бирденкә мениңем йүрегимдәки гамым сырылып айрылды: «Османың яңрамалары хакда пикир этмәниң хий гереги бармы...»

— Чүйв! — дийдим-де, мен ябылары гамчылап уградым.

* *
*

Шол гүн мен, бригадириң айдышы ялы, келләми сырдырмак үчин какама гарашмагы йүрегиме дүвдүм ве шол вагт Садыгың хатына жогап язмага отурдым. Бу ерде бизиң өз дүзгүнимиз барды. Доганларым хаты какамың адына язярдылар, оба почтальоны гелен хатлары эжеме говшурярды, олары окамак хем олара жогап язмак болса мениң боржумды. Энтек окамага башламанкам, Садыгың нәме язандыгыны өңүнден билйәрдим. Онуң хатлары, мейданда отлашып йөрен овлак-гузулар
Даң бири-бирине меңзешди. Садык хатыны хемише:
башл ам хаты» диен сөзлер билен [illegible]лаярды, соңра шол
миз еки хатларында болшы [illegible] бир үйтгетмән:
харм ибой ыслы, гүл-гүләлекли [illegible]да яшап йөрен ме-
Д гарындашларыма, ягны [illegible], гадырдан какам
лери чубая...» дийип язып уград[illegible] Ондан соң ме[illegible]
гайк иң, өз эжесиниң, соңра [illegible]зиң ат[illegible] әзе б
М кеден тутулярды. Буларың [illegible]дан С[illegible]
— а аксакгалларының, якын гарында[illegible]
дийи эсенликлерини сорашдырярды
Г , ховул-хара[illegible]да ялы:.
хем салам иберйәри[illegible]

Эжеӊ-какаӊ саг гезип йөркә, обада аксакгаллар, якын гарындашларыӊ барка, элбетде, хатында аялыӊ адыны илкинҗи тутмак, айратынам онуӊ адына хат язмак говы дәл, хатда гелшикли бир зат дәл. Диӊе бир Садыгам дәл, эйсем өзүне гөвни етйән хер бир эркек киши шейле хасап эдйәр. Бу ерде дүшүндиришип отурмагыӊ хаҗаты ёк, бу бизиӊ обамызда дүзгүн болупдыр, бу дүзгүни геӊ гөрмег-ә бейледе дурсун, хатда ол барада пикир хем эдилмейәрди, ай, о затлара элимизем деген окдыла. Хер бир гелен хат арзувлы, шатлыклы вака ахырын.

Эҗем мени хаты бирнәче гезек гайталап окамага меҗбур эдйәрди, соӊра оны җайрык-җайрык эли билен алярды-да, шейле бир тагашыксыз тутярды велин, ол хат гөйә хәзириӊ өзүнде пасырдап өтәгитҗек гуш дәлдир өйденокды. Ол эпилмейән бармакларына кынлык билен буйруп, ахырсоӊы хаты өӊкүси ялы үч бурч букҗа эдип эплейәрди.

— Вах, эзиз балалам, биз сизиӊ хатларыӊызы догатумар ялы эдип сакларыс! — дийип, ол богазы долмакдан яӊа сандыраян сес билен айдарды. — Атам, энем, доган-гарындашларым... нәхили дийип хабар тутушыны дийсене. Биз нирә гидер өйдйәрсиӊ, биз өз обамызда ахырын. Вах, өзүӊ нәхили? Ах, мен сизиӊ хатыӊызыӊ гурбаны болайын, «саг гезип йөрүн» дийип, еке агыз чырмасаӊ боляр, бизе башга зат герек дәл...

Эҗем ене узак вагтлап үч бурч букҗа середип дурярды-да, соӊра оны әхли хатларыӊ сакланян ерине, телетин халтаҗыга салып гизлейәрди ве халтаҗыгам сандыга салып гулпларды.

Шол пурсат Җемиле өйде болайса, оӊа-да хаты окап гөрмек үчин берерди. Хер гезек ол букжаны эл[иӊе] а[л]a[нын]да, мен онуӊ яӊакларыныӊ гызарып гидйән[ини] гөрйәрдим. Ол сетирлере чалт-чалт гөзүни гездир[ип], ичинден небсевүрлик билен окаярды. Эмма хатыӊ [ахыры]на голайлашдыгыча, онуӊ эгинлери салланярды-да, [яӊак]ларыныӊ гызылы кем-кем солуп гидйәрди. Ол гаш[ларыны] [ч]ыз[ып], [г]ызыклы[сыз] чытярды-да, ахыркы сетирлерини о[кап], [сон]ра бир совук салалык билен, мисли карз ал[ан ола]ны [бир] зат [ал]ып берйән ялы, хаты эҗеме гайтарып [берерди].

[illegible] [ү]ни [illegible]

[illegible] [ғ]арлыгын [illegible] гачанына өзүче дүш[үнйәрдим] [illegible] [үчи]нем ол онуӊ гөвн[ине]

Ол сандыгы япып дуршуна:

— Болшуң нәхили? Сен бегенмегиң дерегине гайтам сүллерйәрсиң-ле! Я-да солдатлыкда гезип йөрен еке сениң әриңми? Гайгы-гам еке сениң башыңда дәл, ил-гүнүң башында, ил-гүн чыдаяр, сенем чыдавери. Өз әрини гөреси гелйән, әриниң гайгысыны эдйән илде ёкдур өйдйәңми... Гайгылан, эмма хич киме билдирме, өз йүрегиңде гизлин сакла! — диййәрди.

Җемиле сесини чыкармаярды. Эмма онуң эрҗел, гайгылы назары, әхтимал: «Сен хич зада-да дүшүнмейәрсиң, эне җан!» диййән ялыды.

Бу гезек Садыгың хаты Саратовдан гелди. Ол шол ерде госпиталда ятырды. Садык, Алла ёл берсе, яралы халда өе гүйз доланып барҗакдыгыны язярды. Бу барада ол өңем хабар берипди ве бизиң хеммәмиз тизрәк душушмага бегенйәрдик.

Мен, хер ничик хем болса, шол гүн өйде галмадым-да, хармана гитдим. Ол ерде мен гиҗе хемишеки ятышым ялы ятдым. Мен ябылары ёрунҗалыга әкитдим-де, оларың аякларыны душап гойбердим. Башлык ёрунҗа ябылары гойбермәге ыгтыяр бермейәрди. Эмма мен, ябыларым гурат болар ялы, дүзгүни бозярдым. Мен гиҗе хич ким дуймаз ялы ойлукда бир гизлинҗе ери билйәрдим. Эмма бу гезек мен ябылары гошдан бошадып, олары шол ере әлтенимде, гөрсем, кимдир бири ол ёрунҗалыга дөрт саны ябыны гойберипдир. Бу мениң гахарымы гетирди. Ики атлы арабаның хоҗайыны боламсоң, мениң гахарланмага хакымам барды. Мен хич бир ойланман, мениң әелик эдйән ериме әсгермән гирен бихая адама сапак болар ялы, ят ябылары даш ерлере ковуп гойбермеги йүрегиме дүвдүм. Эмма бир-[illegible] бригадириң шол гүндизки гүррүңини эден ада[illegible] Даныярың ики саны атыны танадым. Бизиң эр[illegible] башлап Даныяр билен биле ста[illegible] дәне чекм[illegible] миз ядыма дүшүп, мен онуң [illegible]а аза[illegible] хармана доланып гелдим.

Даныяр асыл шу ерде экен. Ол араба[illegible] лерини яңыжа яглап гутарыпдыр-да, хәзи[illegible] гайкаларыны товлашдырярды. [illegible] гүрдик-де[illegible]

Мен:

— Даныяр ага, ойлукдакы [illegible]

диййип сорадым.

[illegible]ныяр хаяллык билен б[illegible]

— Икиси мениңки — дийди.

— Бейлеки икиси кимиңки?

— Олар... кимдир онуң ады... Җемиле дийдими олар шонуң ябылары. Ол сениң нәмәң? Гелнежеңми?

— Хава, гелнежем.

— Олары бригадириң өзи шол ере гойберди ве олара серетмеги табшырды...

Мениң ябылары ковманымам говы болайыпдыр!

Гараңкы дүшди, дагдан өвүсйән агшам шемалы ятды. Хармана хем үмсүмлик аралашды. Даныяр мениң гапдалымда, үйшмек саманың үстүнде ерлешди, эмма бираз вагт геченсоң еринден турды-да, деря тарап гитди. Ол керт кенарың үстүнде аяк чекди-де, эллерини аркасында говшурып хем келлесини бир эгнининң үстүне азаҗык гышардып, шол дуршуна гымылдаман дурды. Ол аркасыны маңа тарап өврүп дурды. Онуң узын, тагашыксыз сыраты айың сүйт ялы ягтысында месе-мәлим болуп дурды. Ол деряның гиже дүшдүгиче гүйчленйән шаггылдысына чала диң салып дуран ялыды. Белки-де, ол энтек мениң айыл-сайыл эдип билмежек бир сесиме, гижәниң бирхили шыгырдыларына диң саляндыр. «Ене-де деряның боюнда ятмакчы боляр-ов!» дийип, мен онуң болшуны бирхили гөрүп гүлүмсиредим.

Даныяр бизиң обамызда голайда пейда болупды. Бир гүн бир огланҗык от ятырылян ере ылгап гелди-де, оба яралы солдатың гайдып гелендигини айтды, ол онуң адының нәмедигини ве кимлердендигини болса билмейәрди. Шондакы болан бер-башагайлыгы дийсене! О вагтлар обада нәхили боляны белли ахырын: ничь... бир адам фронтдан гайдып геләйсе, оны гөрмек үчин —
...ры диймән, яш диймән — бары бирден сүрленишип,
...им онуң билен эллешип гөрүшмек үчин, өз до...
гөрм... ...ашларыны гөрендигини-гөрмәндигини эшитмек
нында, ...әрдилер. Ш...да гопан галмагал акыла сыгар
герйәрдим... ...ы. Хер ... белки, бизиң доган-гарындашы-
ичинден не... дийип, ... яныңдан умыт эдйәрди. Бу яг-
на голайлаш... ...үчин ... ...ар эрен-де тозан болшуп ыл-
...ларының гыз...
яш...из...ырсыз ч...
...р ... ...и обадашымыз экен. Онуң чага-
мызда... Ол...р сов... ...гыны, мәтәчлик зерарлы үч йыл-
лап дул... ...ып ... ...игини, сонра болса Чакмак чө-
би... тайып... ...ини ... ...да... топары газак болуп-
...бабал... ...ар...ыгы...йпини... ...гүррүң бердилер. О...
...ы исл...

ызына алып гайтмага бир голай гарындашы болмандыр, шонуң үчинем оны ятдан чыкарыпдырлар. Өйлериниден гиденинден соң, онуң нәхили яшандыгыны соранларында, Даныяр угурлы җогап бермейәрди. Хер ничик-де болса, онуң артыкмаҗы билен хунаба юдандыгына, нәче дийсең етимчилик чекендигине дүшүнмек болярды. Дурмуш Даныяры, эдил пешмек ялы, дүрли күнҗеклере ковалапдыр. Ол Чакмак шорлугында көп вагтлап довар бакыпдыр, җахыл чыканда болса, гумуң ичинде канал газыпдыр, соңра тәзе гуралан пагтачылык совхозында ишләпдир. Ондан соң Дашкендиң этегиндәки Ангрен шахтасына дүшүпдир, ол ерден болса гошунчылыга гидипдир.

Даныярың өз мәхрибан обасына доланып гелмегини: «Ят үлкелерде нәче сергезданчылык чекен хем болса, ахырын доланып гелди, диймек, өз доган юрдунуң суwы ичмек онуң несибесинде бар экени. Асыл өз дилини ядындан чыкармандыр, йөне биразажык газакчаны гатышдыряр, шейле велин ол арасса геплейәр!» дийип, халк мәхир билен гаршылады.

Яшулы аксакгаллар: «Тулпар еди даг, еди дерың ңырсынданам өз сүрүсини тапар. Догдук ватаныны, өз халкыны эзиз гөрмейән болмаз! Берекелла, доланып гелипсиң. Муңа биз хем, сениң өтен-гечен лериң рухы хем аты разы. Ине, алла ёл берсе, биз германы еңерис-де, арахат яшарыс, сен хем, бейлеки адамлар ялы, машала дурмушыны гурарсың, сениң хем өз оҗагың түссени асмана гөтерилер!» дийдилер.

Даныярың ата-бабаларыны ятлашып, онуң хайсы тайпадандыгыны айдың этдилер. Шейлелик билен, бизиң обамызда «тәзе гарындаш» — Даныяр пейда ды.

Ине онсоң бир гүн бригадир Оразмәт бизиң от ятыйөрен еримизе чеп аягыны азрак емпәп, эглибрәк йән узын бойлы бир солдаты [illegible] гелди. Ол шине эгнине атыпдыр-да, Оразмә[illegible] быдырдап йөрейәрди ежик ёрга байталчасындан га[illegible]жак болуп [illegible] йәрди. Бригадир болса Даныя[illegible] [illegible]ында [illegible] ежик бойы хем чалт херекетл[illegible] бил[illegible] маны билмейән чулук гушуны ядын[illegible] лар муңа гүлүшдилерем. Шол в[illegible] ны аягы энтек оңлы гутулманды[illegible] үн үчинем ол чалав бил[illegible]

Оны бизиң билен машында от ятырмага беллединлер. Хакыкатыны айтсам, оны биз ончаклы бир халамадык. Хемме затдан өңүрти онуң геплемезеклиги бизиң гөвнүмизе ярамады. Даныяр аз геплейәрди, кәмахал гепләенде-де, шол вагт онуң башга бир затлар барада пикир эдйәндиги дуюлярды, бирхили онуң өз пикири барды, хатда ол өзүниң пикирли, арзувлы гөзлери билен саңа диканлап середип дуран хем болса, сени гөрйәрми, гөрмейәрми, дүшүнмек кынды.

Ол барада:

— Гөргүли йигит фронтдан соң хенизем айңалып биленок өйдйән — дийййәрдилер.

Эмма бир зады гең гөрмелиди. Бу хемише дымып йөрен Даныяр эден ишиниң хич бир кемини гойман, өрән чалт ишлейәрди ве дашындан гөрәймәге, ол алчак, гөвначык адам ялыды. Белки, етимликде агыр дурмушы башындан гечирен чагалык дөври оңа өз пикир-дуйгуларыны пынхан сакламаклыгы өвредендир ве онда шуну ялы такатлы болмаклыгы өсдүрендир? Шейле хем болса герек.

Даныярың эринлери йыгыртжагазлы юка додаклары элмыдама берк юмулгыды, парахат гөзлери гамлы гараярды, диңе язгын гашлары онуң хортаң, хемише ядав йүзүни ягтылдярды. Ол кәмахаллар, өзгелере дүшнүксиз бир зады эшидйән ялы, тәсин үшерилйәрди ве шол пурсат онуң гашлары герилйәрди-де, нәбелли бир толгунма билен гөзлери учганаклаярды. Шондан соң ол узак вагтлап йылгырярды хем бир зада бегенйәрди. Бу затлар бизе геңди. Хава, диңе буларам дәл, мундан башга-да онуң гең хәсиетлери барды. Биз агшамлык ябылары пургундан бошадярдык-да, чатма йыгнанышып, нахар биширйән аял иймәге бир зат тайярлаянча гарашярды. Даныяр болса депәниң үстүне чыкярды ве шол ерде гараңкы мазалы гат[illegible]янча отурярды.

— Ол о ерд[illegible] ишлейәркә, нәме оны гара[illegible] ичи[illegible] [illegible]улармыка? [illegible], биз гүлүшйәрдик.

[illegible] гезек билен[illegible] билен менем Даныяр[illegible] [illegible]епә чыкдым. Мениң гөвнүме, бу ерде хич [illegible] ... болуп гөрүнйәрди. Даш-төвере [illegible] сүмтил гараңкылык гуршап алан бай[illegible] [illegible] хова язылып ятырды. Үмезләп ду[illegible] [illegible]лык билен йүзи текиз, дүйп-

[illegible]

галыклыгы я-да хондан бэриси болуп йөрмесем бизи хормат гоймаклыга межбур эденокды, ёк, бизиң акылымыз етмежек бир задың онуң тукат, хесретли пикиринде гизленип ятмагы, ине шол бизи оны гүлки астына алмакдан саклаярды.

Бизиң онуң үстүнден гүлмейэндигимизе бир ваканың себэп болан болмагам мүмкинди. Мен өрэн билесигелижи огландым ве өз сорапжаңлыгым билен адамлары бизар-петең эдйэрдим, ылайта-да фронтда болан адамдан уруш барада сорамак мениң өлемен говы гөрйэн задымды. Данияр бизиң от ятырян еримизде пейда боланындан соң, мен фронтдан тэзе гелен бу адамдан нэме-де болса бир зат билмек үчин хемише аматлы пурсат аңтап гездим.

Ине бир гүн агшам, ишден соң нахар эдинип, одуң дашына тэгеленишип, аркайын дынч алып отырдык.

— Данияр ага, энтек ятманкак, уруш барасында гүррүң берсене? — дийип, мен хайыш этдим.

Данияр илкибада сесини чыкармады, бирхили гөвнүне деглен ялам болды. Ол узак вагтлап отдан гөзүни айырман отурды, онсоң башыны гөтерди-де, бизиң йүзүмизе серетди. Соңра ол:

— Уруш барасында диййэрмиң? — дийди-де, мисли өз ойланып отуран задына жоган берйэн ялы, гарылжык ...ес билен сөзүниң үстүни етирди: — Ёк, говусы сиз уруш ...кда хич зат билмэң!

Соңра ол еңсесине өврүлэгеде, бир топбак гуры сыр...ны алып, одуң ичине атды ве сакланып билмэн, бизе ...нанчлы бир затлар айдып гойбререрин өйдүп г...ды...а, хич биримизиңем йүзүмизе гараман, оды үфлемэге ...рды. Данияр башга бир агзам геплемеди. Эмма велин көлемиол айдан гысгажык сөзлериңден хем уруш барапыне айдып гойберэймели дэлдигини, ондан бир украпыдан өң айдылян эртекиниң болмажакдыгыны дүдер... махрек болярды. Уруш адамзадың ...регине ган өйдүси ... Х, ол барада гүррүң берэймек ...сат иш дэлди. Ме... тигүнымдан утандым. Гайдып Данияр...дан уруш б...я-ха ...ди. Бу галдун сорамадым.

Эйсем ол өзүне диңе шуңуң билен хормат газ...рыс ве... гижениң Даниярдан чалт совайшы ялы, шол ...йэрди де... лен илтдан чыкып гитди. Онуң иле гошулма... Соңра ха... ...ды. ...алыгы адамларда пәрвайсызлык я-да ... ябы...рыг... билен ...ләп ...ык дөретди. Ол барада шейле гүр...рдик-де ...тэзе бир ...ка

— Өйсүз-өвзарсыз гезип йөрен багтсыз оглан. Колхозың эклейәнлигем говы зат, болмаса биреййәм гедай гезерди... Ол юваш, гаравсыз, эдил гоюн ялы!

Адамлар юваш-ювашдан Даныярың гең хәсиети би[...] лен өвренишдилер, соңра болса оңа үнс бермелеринем бүтинлей гойдулар. Әлбетде, болмалысам шейле-дә, адам бир затда өзүни гөркезмесе, онда о зейилли адам юваш-ювашдан ятдан чыкарыляр.

* *
*

Эртеси ир билен Данъяр икимиз ябылары харман ере гетирдик, шол вагт Җемиле-де гелди. Ол бизи гөрен бадына:

— Ай, йүвүрҗиҗигим, мениң ябыларымы бәрик гетирсене! Ханы мениң хамытларым ниреде? — дийип, узакдан гыгырды-да, гөйә бүтин өмрүни пургунчы болуп гечирен ялы, тигриң топлары оңат дурмы, дуранокмы, аягы билен ыралашдырып, пургуна середишдирмәге башлады.

Даныяр икимиз ябылары сүрүп, Җемиләниң янына бараньмызда, бизиң баршымыз оңа гүлкүнч болуп гөрүнди. Даныярың узын, инче аягы кирза әдигиниң гиң гонҗундан чыкайҗак болуп, ики яна шаллаклап гелйәрди. Мен болсам дабаны гатан чорлы аягым билен ябы[...] ны дебисгиләп гелйәрдим.

— Бай, душупдырлар-ов! — дийип, Җемиле шады[...] лык билен башыны асмана гөтерди ве хаял этмән, би[...] буйрук бермәге башлады: — Тизрәк угралың, ыссы дү[...] мәнкә сәхрадан гечер ялы болсун!

Ол атларың җылавуны алкымлап тутуп, олар[...] тыргайлык билен пургуның янына алып барды-да, [...] бин[...] мага дурды. Асыл ябылары пургуна өзи гошушды [...] Даны[...]ңе екеҗе гезек [...] җылавы нәхили этмелиди [...] ранкы[...]кезмеги хайыш [...] Ол Даныяра үнс хем берм[...]

[...] — Ол онуң үчин ол бу ерде ёк ялыды.

а го[...]ларм[...]иләниң батыргайлыгының хем хетденаша ө[...] арының гезек[...]ыгының Даныяры хайран эденлиги гөрүнйәр[...] [...]ырсыз [...]лә [...]акларыны совук-сала юмуп, душманчылы[...] [...] бир сов[...]ёк[...] вагтың өзүнде хем гизлин гуванч би[...] [...] сүмередйәрди. Ол сесини-үйнүни чыкарм[...]

[...] бугдайлы халтаны галдырып, оны [...]

[...]ы [...]йип[...]

гуның янына элтенде, Җемиле онуң үстүне гыгырмага башлады:

— Бу нәме болдугы, шейдип, хер ким өзбашына майрылара гелмелими? Ёк, хан огул, бейле зат болмаз, ханы элиңи бәрик бер! Ай, йүвүрҗим, сен нәмә серекдип дурсуң, мүн пургуның үстүне, халталары җайлашдыр!

Җемиләниң өзи Даныярың гошарындан тутды ве олар голлашып, халтаны гөтеренлеринде, ол нерессәң йүзи алҗырамакдан хем утанмакдан яңа чым гызылды. Ине онсоң олар хер гезек бир-бириниң гошарыны берк гысып, халтаны голлашып гетиренлеринде, оларың келлелери бири-бириниңкә дегәйжек-дегәйжек болярды ве мен Даныярың бирхили азап чекйәндигини, бирсыхлы хырчыны дишлейәндигини, онуң Җемиләниң йүзүне серетмежек болуп җан эдйәндигини гөрдүм. Җемилә болса барыбир, гапаҗчы аял билен дегшип, мисли янындакы ёлдашының барыны-ёгуны билмейән ялыды. Соңра арабалар йүкленип, биз җылавлары элимизе аланымыздан соң, Җемиле мекирлик билен гөзүни гыпып гойберди-де, гүлкиниң арасында:

— Ай сең, адың нәме, Даныярмы, нәмеми? Гөрәймәге сен эркек киши ялы-ла, ханы өңүрти ёла дүшүп угра! — дийди.

Даныяр сесини чыкарман, пургуныны хайдадып угр...ды.

«Ах сен, бетбагт, бу болшуңа утанжаңаммыдың ...ыл!» дийип, мен ичими геплетдим.

Бизиң ёлумыз узакды, йигрими километр дагы ...
...ен, соңра җүлгәниң ичи билен гидип, ст... ...әрди, ...а-
...ыды. Эмма велин бир за... ..., нити назарын...
көлемил... ...са ядав гөвресини эгип, йыгырт...
рап...н көйнегини дүзедишдирди. Даныяр, мисли илки...
дер... гезек төрйән ялы, оңа хер гезек шейле назар биле...
махретди, эмма Җемиле оңа үнсем бермейәрди.
си ... Хава, гүнүмиз шейле ягдайда гечйәрди: Җемиле я-х...
тиг...ң үстүнден гүлйәрди, я-да оңа үнсем бермейәрди. Б...
гал...ң кейпине баглыды. Ине ёл билен гидип барярыс ве...

Я, бирденкә онуң келлесине бир пикир гелйәрди-де ...
гиҗәйда, гитдик!» дийип, маңа гыгырярды. Соңра ха...
лен ...лап, гамчысыны ёкарда айлаярды-да, ябы...
ды. ...ыгына сүрйәрди. Менем онуң ызы билен ...ләп
... Даныярың ызындан етип гечйәрдик-де ... әзе бир
...ка

колхозлардан гелен үстлери йүкли эшеклериң хем өк[...]
лериң дердинден гечер ялы дәлди. Олары йүзлери гү[...]
гаралан, эгин-эшиклери солан, додаклары тозана х[...]
гүнүң ховруна ярык-ярык болуп ганҗарышып дура[...]
дабанларыны даш гыйым-гыйым эден аякялаң огла[...]
җыклар билен әрлери урша гиден аяллар сүрүп гели[...]
дилер.

«Заготзерноның» дервезесиниң ёкарсында йүзүн[...]
«Бугдайы соңкы дәнесине ченли фронта берелиң!» ди[...]
язгылы, гүне солуп гиден мата герилги дурды. Ховлы[...]
ның ичи дыкнышыкды, итиишикди, пургунчыларың гы[...]
кылыгы асмана галярды. Бейлерәкде, нессежик хаиты[...]
аңырсында, демини тутуп барян көмүр ысыны яйрады[...]
гызгын буғы буругсадып, хаш-хашлап бир паровоз ма[...]
ёвр эдип йөрди. Онуң гапдалындан гулагыңы гапы[...]
барян гүввүлди билен отлулар гечип гидйәрди. Дүеле[...]
чөкүп отуран ерлеринден галмаҗак болуп, гахарлы хе[...]
гөвнүчөкгүн халда гыйыклы агызларыны ачып багыря[...]
дылар.

Ёкарсындакы демир крышасы от ялы гызан кабу[...]
эдиш пунктуна дөкүлен дәне даг ялыды. Халталары та[...]
та ёлҗагаз билен ёкарык, эдил крышаның ашагын[...]
алып чыкмалыды. Дәнәниң дымылҗык ысы, киршен де[...]
миңи тутуп барярды.

Гапанчы гызаран укусыз гөзлерини петредип, аша[...]
дан гыгырярды. Ол:

— Эх-ей, йигит, маңа гара! Ёкарык, дик ёкар[...]
чыкар! — дийип, юмругыны гөркезйәрди хем сөгүнж[...]
йәрди.

[...] дес[...] нәме бейле сөген болярка? Биз нирә чекмел[...]
— Бай, [...] башы[...] ахырын, чекерисем. Биз бу
лык [...] бермәге башлады: [...] ол аялларың [...]
буйрук [...] сәхрадан гечер ялы болсун [...] тутуп, олар[...]
мәнкә [...] жылавуны алкымлап тутуп, олар[...]
Ол атларың жылавуны алып барды-да,
тыргайлык билен пургуның янына алып гошушды
мага дурды. Асыл ябылары пургуна өзи этмелиди
[...]иңе екеже гезек [...] жылавы нәхили Ол Даныяра үнс хем берм[...]
кы[...] кезмеги хайыш [...] ерде ёк ялыды.
— О[...] онуң үчин ол [...] [...]айлыгының хем хетденаша ө[...]
[...]жлармы [...]иләниң ба[...] Даныяры хайран эденлиги гөрүнйәр[...]
ның гезек [...]ыгының [...]дакларыны совук-сала юмуп, душманчылы[...]
кырсыз [...] [...] вагтың өзүнде хем гизлин гуванч би[...]
[...]айир со[...] ё[...] [...] вагтың өзүнде хем гизлин гуванч чыкарм[...]
[...] [...]ун [...]ердийәрди. Ол сесини-үйнүни [...]лдырып, оны [...]

аграмымы саз саклап, элимден сыпып өтәгитмез ялы, халтаның бир гырасынданам берк дишләп, жыгылдавук, яй берип дуран тагта ёлжагазың үсти билен ёкарлыгына чыкып барярын. Тозан богазыны гижидйәр, агыр йүкүң астында гапыргаларым овранып баряр, гөзүмиң өңүнде отжагазлар учганаклаяр. Гөр нәче гезек, ярпы ёлда ысгындан гачып, аркамдакы халтаның биыгтыяр ашак сүйшүп баряндыгыны дуюп, аркамдакыны ташлап, өзүмем шонуң билен биле ашаклыгына гүвләп гайдыбересим гелипди. Эмма ызым билен башга адамларам гелйәрди, олар мениң деӊ-душларымды, мениң ялы етгинжеклерди я-да адамсы уруша гиден гелинлерди. Мениң ялы оларам бириниң чагаларыды. Уруш болмадык болан болса, онда олара шейле агыр йүки чекдирермидилер?

Ёк, шейле иши аяллар эдип йөркә, мениң чыдамсызлык этмәге хакым ёкды.

Ханха өңден этегини дызындан ёкаррак галдырып, көйнегини чермегине гысдыран Жемиле баряр. Мен онуң бугдай реңк овадан аякларының гап-гаты болан балдырларыны, онуң халтаның астында егшерилип, гүйч билен чее беденини саклап баршыны гөрйәрин. Жемиле, гөйә мениң хер әдимде гүйчден гачяндыгымы сызян ялы, кәвагтлар бир азажык сәгинйәр-де:

— Гайрата гал, йүвүржим, аз галды! — дийййәрди.

Онуң сеси болса ачык дәл-де, гырылжык чыкярды.

Биз халтамыздакы бугдайы дөкүп, доланып гелйәркәк, өңүмизден Даныяр чыкды. Ол хемише болшы ялы сесини-үйнүни чыкарман, чаларак емпәп, кадалы берк гадам басып, тагта ёлжагаз билен йөрәп гелйәрди. Даныяр бизиң деңәмизе етенде, гамгын, йити назарыны көлемикә айлады, ол болса ядав гевресини эгип, йыгырт[...]н көйнегини дүзедишдирди. Даныяр, мисли илкин[...] гезек төрйән ялы, оңа хер гезек шейле назар билен [...]ахретди, эмма Жемиле оңа үнсем бермейәрди.

[...] «Хава, гүнүмиз шейле ягдайда гечйәрди: Жемиле я-ха [...]игиүң үстүнден гүлйәрди, я-да оңа үнсем бермейәрди. Бу [...]алдың кейпине баглыды. Ине ёл билен гидип барярыс ве[...]

Я, бирденкә онуң келлесине бир пикир гелйәрди-де [...]ижайда, гитдик!» дийип, маңа гыгырярды. Соңра ха[...] [...]ен [...]лап, гамчысыны ёкарда айлаярды-да, ябыларыны [...] [...]ы. дыгына сүрйәрди. Менем онуң ызы билен [...]ләп [...] Даныярың ызындан етип гечйәрдик-де [...]әзе бир

[...]ка

вагтлап айрылып гитмейән ала тозаның ичинде галдырярдык. Оюн эдибем шейдиләйсе, хер бир адам муңа чыдап билмезди. Эмма велин Данияр гаты гөрмейән ялыды. Биз онуң душундан вазлап гечип гидйәрдик велин, ол пургуның үстүнде дик дуруп, хахахайлап барян Жемилә гамгын гуванч билен середйәрди. Мен ызыма гараярдым. Данияр оңа хатда тозаның арасы биленем середйәрди. Онуң назарында бирхили бар зады багышламаклык, рехимдарлык гөрүнйәрди, эмма мен ене онда эрҗел, пынхан бир хесретиң бардыгынам аңярдым. Кәмахаллар элъетмез зат барада пикир эдениңде хем бир зат барада арзув эдениңде шейле хесрет чекилйәр.

Жемиләниң яңсылап гүлмесем, бүтинлей пархсыз гарамагам бир гезек хем Даниярың гахарыны гетирмеди. Гөйә ол бар зады чекмәге ант ичен ялыды. Илкибада мениң оңа рехимим гелйәрди ве мен бирнәче гезек Жемилә:

— Ери нәме үчин сен онуң үстүнден гүлйәрсиң, гелнеже, ол бир гаравсыз адам ахырын — дийдим.

— Ай ол хич-ле! — дийип, Жемиле гүлди-де, элини галгадып гойберди. — Мен йөне оюн эдйән ахырын, булар ялы гарасөймезе хич зат боласы ёк!

Соңра болса менем Жемиледен кем галман, Данияра дегмәге ве онуң үстүнден гүлмәге башладым. Мени онуң гең, эрҗел гарайшы ынҗалыксызландырып уграды. Жемиле өз герденине халтаны гоянында, ол оңа бәй бирхили середйәрди-хә. Хава, догрусыны айтсаң, шейле говруң, дыкнышыгың, базар ялы итнишикли ховлының, басгының, богазлары гырлып гиден адамларың арасында хем Жемиле өзүниң ынамлы, айгытлы, еңил басышы билен мисли бир ялазы мейданда гезип йөрен ялы гөзеилйәрди.

Оңа серетмә... ...акланып болҗак дәлди. Пургу... гырасындан халтаны гөтерҗек боланда, Жемиле гай... яр-да, соңра эглип, халтаны омзуна алярды велин, о... ...дан бойны сүйнүп я...цачланярды, гүне гоңралан сач... рының уҗы болса ере дегәйҗек-дегәйҗек боляр... Данияр бир зат үчин дуран ялы эдип аяк чекйәрди... соңра Жемиләни ...тапа барянча назары билен угр... ярды. Әхтимал, ол бу ягдайы хич ким аңян дәлдир... го... пикир эдйәндир, эмма мен хеммесини дуйяр... рының ягдайы тәзеден бәри хәламаярдым, асыл г... би... ...хырсыз...җек бол...янам ялыдым. Мен Данияры биржигрм... ду... бир с...насып ...өрүп билҗек дәлдим ахырын. ...

...тай... г...ып...

«Ёри, шу чиңкерилип йөренсоң, ил нәхили серетмесин!» дийип, мениң сүңңүм лерзана гелйәрди. Онсоң энтек менден айрылып гитмедик чагалык эгоизми габанжаңлык оды билен туташярды. Чагалар хемише өзүниңкилери башга адамлардан габанярлар ахырын. Менде Даныяра болан рехимдарлык дуйгусы инди душманчылыга өврүлипди, онуң үстүнден гүлйән вагтлары, мен гөненип галярдым.

Эмма велин Җемиле икимизиң чыкарян хокгаларымыз бир гүн җуда гынанчлы гутарды. Гетирен бугдайлы халталарымызың арасында еди путлук бир чувал барды. Ол бир адамың гүйҗи етерден агырды, оны хемише ики болуп гөтерйәрдик. Ине биз бир гезек харман еринде Даныяра дегмекчи болдук. Биз бу агыр чувалы Даныярың пургунына атдык-да, үстүне болса халталары басышдырдык. Ёлда баряркак, Җемиле икимиз руслaрың обасында кимдир бириниң багына гирдик-де, алма ёлушдырдык. Җемиле ёлбойы Даныяра алма зыңярды ве биз гүлүшйәрдик. Соңра биз хемишеки эдишимиз ялы, ала тозан турзуп, онуң ызындан етип гечдик. Ол бизиң ызымыздан җүлгәниң аңырсында, демир ёл гечелгесинде етди, чүнки ёл япыкды. Биз шол ерден хем станция биле бардык. Бирхилилик билен биз ол еди путлук чувалы бүтинлей ятдан чыкарыпдырыс ве йүк чекилип гутарылансоң, ол бизиң ядымыза дүшди. Җемиле гараголлук билен мениң бөврүме сымсыклап гойберди-де, Даныяра тарап үмледи. Ол пургуның үстүнде, аладалы гөрнүшде чувала середип, оны экитмегиң пикирини эдип дурды. Соңра ол төверегине гөз айлады-да, Җемиләниң кикирдәп гүлйәндигини гөрүп, гаты гызарды ве меселәниң нәмедигине дүшүнди.

адамлары ядад...

Рылагыңы беркрәк даң, бол, эмма велин хич ким
көлеахаҖемиле гыгырды ...им гаргынмаярды. Адамлар,
рапди гөзе гөрүнмейән йүпе дүзүлип, бириниң җаны
дерeэкисиниңкә баглы ялы, ховплы, тыпанчак тагта ёл-
махаз билен йүклерини гөтеришип барярдылар. Оларың
си бiз ылалашыклары хем дең кадалы ыраң атмаклары
тигир бир агыр сазлашыкды. Олар Даныярың ызы би-
галдыр эдим-бир эдимден әдип барярдылар. Адамсы

Я гиден бир аял Даныярың ызындан дишини гысып,
гиҗелли йүреги авамак хем эзеленмек билен оңа сери-
лен дбарярды. Ол аялың өзүницем аяклары чолашып... ...ләп
ды. ...рды, эмма ол Даныярың аладасыны эдйәрди. ...әзе бир

— Ташла чувалы, мен оюн этдим ахырын! — дийип гыгырды.

— Айрыл! — дийип, Даныяр чүрт-кесик айтды-да, тагта ёлҗагаз билен ёкарлыгына гидиберди.

— Серет-ле, гөтерип баряр! — дийди-де, Җемиле бирхили өзүни аклаҗак болян ялы әхең билен хүмүрдеди.

Җемиле хенизем кикирдейәрди, йөне онуң гүлкүси бирхили хакыкы гүлки дәлди-де, мисли өзүни гүлмәге меҗбур эдйәниңки ялыды.

Биз Даныярың яралы аягына бетер аграм салып уграныны дуйдук. Биз нәме үчин бу барада озал пикир этмәндирис? Мен шол эден акмаклыгым үчин хенизе ченли өзүми языклы хасаплап йөрүн. Бу ойны мен самсык тапдым ахырын!

Гүлен болса-да, хезили гачан Җемиле:

— Долан ызыңа! — дийип гыгырды.

Эмма Даныяр инди доланып билҗек дәлди, себәби онуң ызы биленем адамлар барярды.

Соңра нәме боланыны сиз сорамаң, менем айтмайын. Мен Даныярың әпет чувалың астында егшерилип, бойнуны сүндүрип хем хырчыны дишләп баряныны гөрдүм. Ол яралы аягыны эмай билен сүйрәп, юваш җа гидип барярды. Хер гезек гадам басанда, онуң яралы аягының агырысы йүрегине дүшйән болмага чемелиди, себәби ол келлесини силкейәрди-де, бир секундлыкча доңуп галярды. Ол тагта ёлҗагаз билен нәче ёкары чыкдыгыча, ики яна хас бетер ыранярды. Оны чувал ырандырярды. Менде шейле бир горкы, шейле бир утанч пейда болды велин, мениң богазым гурап гитди. Мени горкы гуршап ... мисли бир ... [illegible] ...үм билен онуң йүкүниң агырлыгы... илйәрди.

Оңа серетмән сакланып ... [illegible] чыдап болмаҗак аг... ...чы йүк ыр... ...гу... гырасындан халтаны гөтерҗек боланда, Җемиле гай... яр-да, соңра эглип, халтаны омзуна алярды велин, о... дан бойны сүйнүп я...цачланярды, гүне гоңралан сач... рының уҗы болса ... ере дегәйҗек-дегәйҗек болярд... Даныяр бир зат үчин дуран ялы эдип аяк чекйәрди, соңра Җемиләки т... гапа барянча назары билен угр... ярды. Әхтимал, ол бу ягдайы хич ким аңян дәлдир ... а го... пикир эдйәндир, эмма мен хеммесини дуйяр... ары... у ягдайы тәзеден бари халамаярдым ... ...

ене ики әдим этди-де, аркасындакы чувалы дүзетжек болды велин, онуң дызлары ювашҗадан эпилмәге башлады. Җемиле эллери билен йүзүни тутды-да:

— Ташла! Ташла чувалы! — дийип гыгырды.

Даныяр нәме үчиндир аркасындакы чувалы ташламады, ёгсам ол, ыздан гелйәнлери хеләк этмез ялы, оны бирейййәм тагта ёлҗагаздан бир гапдала агдарып гойберәйсе-де болҗакды. Даныяр Җемиләниң сесини эшиден бадына, аякларыны гөнелдип, өңе тарап үмзүгини атды-да, ене бир әдим этди ве ене ыранмага башлады.

— Ташла ахыры, ит оглы! — дийип, гапанчы чиркин сес билен гыгырды.

— Ташла! — дийип, адамлар гыгырышдылар.

Даныяр бу гезегем дикелди.

— Ёк, ол ташламаз! — дийип, кимдир бири ынамлы пышырдады.

Мегерем, бар адамлар: онуң ызы билен тагта ёлҗагаздан барянларам, ашакда дуранларам, диңе өзи чувал билен биле гайдаймаса, онуң чувалы ташламаҗакдыгына дүшүнен болсалар герек. Дым-дырслык аралашды. Дашарда, ховлының аңырсында паровоз чиркин гугурып гойберди.

Даныяр болса, эдил сеңселән ялы ики яна ыраныл, тагта ёлҗагазы майшардып, от дек гызан демир крышаның асты билен ёкарлыгына барярды. Ол хер бир ики әдимден деӊ аграмлылыгы йитирип сакланярды-да, тәзеден гүйҗүни тиҗәп, ене аңырлыгына гидйәрди. Ызындан гелйәнлер болса, өз әдимлерини онуң әдимлери билен сазлаҗак болуп җан эдйәрдилер-де, ол дуранда, олар хем сакланярдылар. Бу ягдай адамлары ядадярды, олары ысгындан гачырярды, эмма велин хич ким көле ахарланмаярды, хич ким гаргынмаярды. Адамлар, рапи гөзе гөрүнмейән йүпе дүзүлип, бириниң җаны дерекисиниңкә баглы ялы, ховплы, тыпанчак тагта ёлмахаз билен йүклерини гөтеришип барярдылар. Оларың си бе ылалашыклары хем деӊ кадалы ыраӊ атмаклары тигир бир агыр сазлашыкды. Олар Даныярың ызы бигалдыр әдим-бир әдимден әдип барярдылар. Адамсы

Я гиден бир аял Даныярың ызындан дишини гысып, гижелли йүреги авамак хем эзеленмек билен оңа сериен барярды. Ол аялың өзүниңем аяклары чолашмләп ды. рды, эмма ол Даныярың аладасыны эдйәрди... гөзе бир

Ене сәхелче галыпды, онсоң тагта ёлуң япыёкары бөлеги гутарҗакды. Эмма Даныяр ене ыраныпбашлады. Инди онуң яралы аягы диен этмейәрди. Оңа серетсеңе, чувалы ташламаса йыкылҗак.

— Ет! Ызындан тут! — дийип, Җемиле маңа гыгырды-да, өзи болса, хамала шейтмек билен оңа көмек эдйән ялы, ики эллерини сандырадып, өңе тарап узатды.

Мен тагта ёлҗагаз билен ёкарлыгына дазлап ууградым. Мен адамларың хем халталарың арасы билен гысылышып гечдим-де, Даныярың ызындан етдим. Ол тирсегиниң ашагындан маңа серетди. Онуң чыгҗаран гарамтыл маңлайының дамарлары тарсылдап урярды, ган гуйлан ялы гөзлери болса гахар билен мени яндырып барярды. Мен чувалы тутҗак болдум.

— Айрыл! — дийип, Даныяр газаплы гарылҗык сес билен айтды-да, ёкарлыгына үмзүгини атып уграды.

Даныяр емпәп хем хашлап ашак дүшенде, онуң эллери дүрре ялы салланып дурды, адамлар сеслерини чыкарман, оңа ёл берйәрдилер, гапанчы болса сакланып билмән:

— Сен нәме, йигит, дәлиредиңми? Мени адам дәлдир өйдйәрмиң, мен саңа ашак дөкмәге ругсат этмездим нәме? Сен нәме үчин бейле агыр чувалы гөтерйәрсиң? — дийип гыгырды.

Даныяр юваш сес билен:

— Ол өз ишим — дийип җогап берди.

Ол бир гапдала түйкүрип гойберди-де, пургуна тарап гитди. Биз болса йүзүмизи галдырып билмедик. Биз утанярдык хем өз самсык ойнумызы Даныярың чындыр өйденине гахарланярдык.

Биз гиже ёл бойы сесимизи чыкарман гелдик. Даныяра-ха бу ягдай махсус затды. Шонуң үчинем онуң бизден өйкелидигини я-да эййәм бар зады ядындан карандыгыны билип билмедик. Йөне бизе агырды, пушман эдйәрдик.

Эртеси ирден, биз харманда пургунларымыза йүк... ләп дуркак, Җемиле бу эрбет ягдая салан чувалы... гада онуң бир гырасына басып, оны җырым-җырым... ди-де, ол:

— Ал көне чалчаңы! Бригадире-де айт, дагы-д... ...унуң ялы зады халталарың арасына сокмасын! — ... оны элиниң терси билен гең галып дуран чек... өнүне зыңып гойберди.

— Аю, гыз, саңа нәме болды?

— Хич зат!

Эртеси узын гүн Даныяр хич хили өйке-кине билдиртмеди, сесини чыкарман, дим-дик болуп гезди, өңкүлеринден көпрәк емпеди, ылайта-да халта гөтеренде шейле болды. Ол яралы аягыны дүйн гаты агырдан болмага чемелиди. Бу ягдай болса бизе хәли-шинди онуң өңүнде эден гүнәмизи ятлатды дурды. Хер ничик-де болса, ол бир гүлседи я-да бир дегишседи, онда йүрегимиз арам тапарды, шонуң биленем бизиң терслешигимиз ятдан чыкар гидерди.

Җемиле-де өзүни үйтгешик бир зат болмадык ялы алып бармага чалышярды. Ол бир өзүне гөвни етйән гелинди-дә. Гүлен болса-да, мен гүнузын онуң хезилиниң ёкдугыны аңярдым.

Биз станциядан гич гайдып гелйәрдик. Даныяр пургуныны өңден сүрүп гелйәрди. Гиҗе велин өрән аҗайыпды. Узакдадыгы, якындадыгы билдиртмейән адатдан дашары ялдыравук йылдызлы август гиҗесини ким билмейәр! Бар йылдызлар патрак ялы. Ханха олардан бири, дашы гыравлан ялы йылдырап, чага хөвеси билен гараңкы асмандан ере середйәр. Җүлгәниң ичинден гелйәндигимиз үчин, мен узак вагтлап шол йылдыздан гөзүми айырмадым. Йүзлери өе тарап болан ябылар хөвес билен гезерине гидип барярдылар, пургун тигирлериниң астында даш овнуклары шатырдаярды. Ел сәхрадан гүллән ёвшаның аҗымтык киршенини, бишен бугдайың чала дуюлян хошбой ысыны гетирйәрди ве булар пургун тигирлериндәки гараяг ысы хем атларың дерли гайыш эсбапларының ысы билен гарҗашып, ювашҗа башыңы айлаярды.

Бир тарапда йүзүне тикенли ябаны бәгүллер гөгерен кесегели гаялар ёлуң үстүне абанып дурды, бейлеки тарапда, хол ашакда болса кенарында гүр сөвүт хем ябаны дереклер өсен Куркурев дерясы мөвч уруп акярды. Кәмахал отлы ызда бир ерде хова яйрап гидйән гүввүлдиси билен көпрүниң үстүнден вазлап гечип гидйәрди-де, тигирлериниң шакгылдысыны узак вагтлап өз ызындан галдырмаярды.

Ябыларың ыранып барян сагырсына середип, август гиҗесине диңиргенип, хошбой ыслардан небсевүрлик билен дем алып, салкын ховада гитмек гөр нәхили аҗайып... ...ды. Җемиле пургуныны мениң өңүмден сүрүп бар... ...әзе бир ...

Ол җылавы ташлап, даш-төверереге сер салып, нәме үчиндир ювашлык билен айдыма хиңленйәрди. Мен бизиң дымшып бармагымызың оңа агыр дегйәндигине дүшүндим. Шейле сапалы гиҗеде дымып бармак мүмкин дәл, шейле гиҗеде айдым айдасың гелйәрди ахырын!

Асыл Җемиле айдым айдып башладам. Онуң айдым айдып башламагына диңе гиҗәниң гөзеллигем дәл-де, онуң Даныяр билен өңки оңат гатнашыгымыза гечмек исләндиги хем-де эден гүнәсини бираз ювҗак боландыгы-да себәп болан болмагы мүмкинди. Онуң сеси гүйчли хем гөчгүнлиди. Ол: «Йүпек яглыҗагым галгадарын саңа», «Җана-җаным узак ёлда» диен ялы йөнтемҗе оба айдымларыны айдярды. Ол көп айдым билйәрди ве олары сада хем түйс йүрекден айдарды велин, онуң сесини диңледигиңче диңләсиң гелерди. Эмма ол бирденкә айдымыны кесди-де, Даныяра:

— Аю, Даныяр, сенем бир зат айт-да! Җигит болан айдым айтмазмы? — дийип гыгырды.

Даныяр ябыларының башыны чекип, алҗыраңңы халда:

— Айдыбер, Җемиле, айдыбер! Диңлейәрин, ики гулагым сенде! — дийип сесленди.

— Сен нәме, бизиң диңләре гулагымыз ёкдур өйдйәңми? Болдуң мениң башыма, ислемесең айтма! — дийди-де, Җемиле тәзеден айдыма башлады.

Онуң Даныяра нәме үчин айдым айт диенини ким билйәр! Белки, йөне дийәендир, белки-де, оны гүррүңе гошмак исләндир? Мегерем, Җемиләниң онуң билен гүрлешеси гелендир, себәби аз вагт геченсоң ол ене:

— Айтсана, Даныяр, сен хий бир вагт бирини сөйүп гөрүпмидиң? — дийип гыгырды-да гүлди.

Даныяр җогап бермеди. Җемиле-де дымды.

Мен: «Ягшы-да бир айдым буюрҗак адамыңы тапдың!» дийип гүлүмсиредим.

Ёлы кесип гечйән деряҗыга гирен ябылар тойнаклары билен өл күмүшсев дашлары шакгылдадып, йөремелерини ювашатдылар. Гүзерден геченимизден соң, Даныяр атларына гамчы чалды-да, пургун бөкдүренде сандыраян тутуксы сеси билен айдыма гыгырып башлады:

Мәхрибаным, ала гарлы дагларым,
Догуп-дөрәп, сенде гездик чагларым...

Ол бирденкә сакынды-да, соңра үсгүрди, йөне индики ики сетири велин түйс йүрекден чыкян мылайым, догрусы, бир азаҗык гырылҗыграк сес билен айтды:

Мәхрибаным, ала гарлы дагларым,
Ата ватан...

Бу ерде ол, гөйә бир затдан горкан ялы, бирден сакынды-да, ене дымды.

Онуң бичак утанандыгыны мен деррев гөзүмиң өңүне гетирдим. Эмма велин шу горкулы, кесилип-кесилип айдылан айдымда-да нәхилидир бир адатдан дашары толгунма барды ве онуң сеси, әхтимал, өңден говы болан болса герек, асыл онуң Даныярдыгына ынанар ялы дәлди.

Мен сакланып билмән:

— Гөр-ле муны! — дийдим.

Җемиле болса хатда:

— Сен өң нирдедиң ахырын? Ханы айт, мазалыҗа айт! — дийип гыгырды.

Өңде ягтылык гөрүнди. Ол җүлгеден дерә чыкылян ерди. Ол ерден шемал гелйәрди. Даныяр тәзеден айдыма башлады. Ол ене ынамсыз, горка башлады, эмма юваш-ювашдан онуң сеси ачылды, җүлгәни долдурды, сеси узакдакы гаяларда яңланды.

Мени хемме затдан бетер бу хеңиң хыҗувдан хем янып-өртенмеден долулыгы хайран галдырды. Мен муңа нәме дийҗегими билмедим, хәзир хем билмейәрин, догрусы, мунуң диңе бир сесдигине я-да адамының йүрегиниң җуммушинден чыкян үйтгешик бир затдыгына, бейлеки адамларда-да шейле толгунманы дөретмәге ук...лыгына, иң бир гизленип ятан пикириңи хем җанландырмага өкделигине, мунуң нәме болдугына хич дүшүнишип билмейәрин.

Эгер-де мен бу айдымы Даныярың айдышына чала меңзедип бир айдып билсемдим! Бу айдымың сөзи ёк диен ялыды, ол бичак гиң ынсан йүрегини сөзсүз ачып гөркезйәрди. Мен мундан өң хем, соң хем, асыл хич хачанам шейле айдымы эшитмәндим. Мунда гыргызларыңам, газакларынам лабзы барды, эмма бу оларың хичисине-де меңземейәрди. Даныярың хеңи бир-бирине мәхрибан ики халкың иң аҗайып хеңлерини җемләп алыпды хем олардан икиленч гайталанмаҗак тәзе бир

хең дөредипди. Бирденкә гыргыз даглары ялы яңланып асмана галян, бирденкә-де газак сәхрасы ялы гиң яйылып гидйән бу айдым дагларың хем сәхраларың айдымыды.

Мен диңләп дуршума: «Муны гөр-ле! Хей Даныяр шейле айдым айдар дийселер ынанармыдың?» дийип хайран галярдым.

Биз эййәм күпүрсәп ятан сәхра ёлы билен барярдык, Даныярың айдымлары болса инди гиң сәхра яйраярды, тәзе-тәзе хеңлер гең-энайы овазлылыгы билен бир-бириниң ызындан яңланярды. Онуң калбы пикир-дуйгулара шейле баймыка? Оңа нәме болдука? Ол мисли өз гүнүне, өз сагадына гарашып йөрен ялы-ла!

Онуң адамларда дүшүнмезлик хем гүлки дөредйән хыялкешлигиниң, екелиги сөймеклигиниң, геплемезеклигиниң, умуман, гең адамлыгының себәби бирденкә маңа айдың болды-да дуруберди. Инди мен онуң нәме үчин узын гиҗеләп депәниң үстүнде отурянлыгына, нәме үчин гараңкы гиҗелер деряның кенарында еке галяндыгына, нәме үчин башга адамларың эшидип билмейән овазларына мыдама диңиргенйәндигине, нәме үчин кәвагтлар бирденкә гөзүниң яняндыгына, гашларыныңам бирден язылып гидйәнлигине дүшүндим. Бу чын ашык болан адамды. Онуң ашыклыгының башга адамларың ашыклыгы ялы дәлдигини хем мен дуйдум; бу дурмуша, ере болан үйтгешик бир сөйгүди. Хава, ол бу сөйгини өзүнде, өз хеңинде пынхан саклаярды, ол шонуң билен яшаярды. Сеси нәче говы болса-да, сөйгүси ёк адам шейле айдым айдып билмез.

Гөвнүңе болмаса, айдымың иң соңкы овазы өченде, онуң тәзе парлайҗы жошгуны гөйә ымызганан сәхраны укудан ояран ялыды. Мәхрибан хеңлерден меймирән сәхра Даныярың айдымларыны миннетдарлык билен диңлейәрди. Аңырсына-бәрисине гөз етмейән, орагың дүшмегине сабырсызлык билен гарашян, түммүл болан бугдай ыгшылдашярды ве даңың ягтысы мейданың йүзүнде ат салярды. Депелери асмана галан топар сөвүт агачларының япраклары дегирмениң үстүнде ыгшылдашярды, деряҗыгың аңырсындакы мейдан дүшелгелериниң отлары өчүп гутарып барярды ве кимдир бири, көлеге ялы, сес-седасыз бирденкә багың ичинде йитирим болуп, бирденкә ене йүзе чыкып, кенарың бойы билен оба тарап ат салярды. Ел ол ерден алманың хем гүлләп отуран мекгеҗөвениң тәзеҗе сүйт ширеҗигиниң

ысыны ве чалыгып барян тезеклериң дымылҗамасыны гетирйәрди.

Даныяр хетденаша җошгун билен көп вагтлап айдым айтды. Август гиҗеси сесини чыкарман, җадыланан ялы болуп, онуң айдымыны диңледи. Хатда ябыларам, бу тәсинлиге пәсгел бермекден чекинйән ялы, бирейййәмден бәри кадалы әдим билен йөрәп гелйәрлер.

Бирдәнкә Даныяр иң ёкары, яңлакян нотада айдымыны кесди-де гыкувлап, ябылары аяк алдыгына сүрди. Мен хәзир Җемиле-де онуң ызындан эңер дийип пикир этдим, эмма Җемиле гамчысыны айламады. Ол бойнуны бир тарапа гышардып, шол бир болшуны үйтгетмән, гөйә ниредедир ховада яңлачян оваза диң салып, хыял деңзине гарк болуп отырды. Даныяр бизден араны ачып гитди, биз болса тә оба барянчак, бир агызам геплемедик. Хава, геплемек герекмиди берин, сөз билен хемме вагт ве хемме зады айдып болҗак дәлди ахырын...

Гөвнүңе болмаса, шол гүнден башлап бизиң дурмушымыз үйтгән ялы болды. Мен инди әлмыдама оңат ислег-арзувлара гарашярын. Ир эртир биз харман еринде пургунларымызы дәнеден йүкләп, станция гелйәрдик ве гайдышын ёлда Даныярың айдымыны эшитмек үчин тизрәк гайтмага ховлугярдык. Онуң сеси мениң гөвнүмден турупды, ол сес хер бир әдимде мениң гулагымдан гитмейәрди, сәхер-сәхерлер чыглы ёрунҗалыгың ичи билен душаклы ябылара тарап ылгап баряркамам, шол айдым гулагыма гелип дурды, гүн болса дагың аңырсындан йылгырып чыкып, мени гаршылаярды. Мен бу овазы атылян харманларың шабырдап ягян алтын ягшында-да, ялңыз чайчаңңалагың сәхра асманында хаяллык билен айланып учушында-да, гөрен-эшиден затларымың хеммесинде-де эшидйәрдим.

илк[illegible]ымлык җүлгәниң ичи билен гелйәркәк болса, мен яг[illegible]к гайры дүнйәде гезип йөрен ялыдым. Мен [illegible]ныярың айдымыны гөзүми сүзүп диңләнимде, чага[illegible]кдакы тәсин, мәхрибан картиналар мениң гөзүмиң [illegible]үнден бирден гечмәге дурды. Бирденкә дурналарың [illegible]ян белентлигинден, юртларың үстүнден чал түссе ялы [illegible]ымык бахар булутлары гөчүшип гечйәрди; бирденем [illegible]ләп ятан сәхраң үстүнден гылял сүрүлери гүпүрдешип [illegible]м кишңешип, яз бакылян ерлерине гечйәрди, энтек [illegible]ы гыркылмадык, гөзи яныш дуран тайлар гулакл[illegible]ялы [illegible]ыны кеердишип, гаты[illegible] [illegible]абырдашы[illegible], энел[illegible]эп ятыр-

[illegible] [illegible]җегини билмән-яй-

дашында айланярдылар; гоюн сүрүлери байрың этеклеринде аркайынлык билен агып-дөнйәрди; гаядан инйән шаглавукларың мөвч уруп гайнаян ак көпүкли сувлары гөзүңи гамашдырярды; яшян гүн деряның аңырсындакы сәхрада өсгүн делелериң ичинде гизленйән ялыды; зер гайма чекилен алыс гөзъетимден йүзин салып барян еке атлы болса гүнүң элъетим ыз янындан барян ялы болуп гөрүнйәрди-де, ол хем өсгүн делелере, гаралян иңриге батып гидйәрди.

* *
*

Деряның аңырсында гиң газак сәхрасы гөрүнйәрди. Ол бизиң дагымызың ики ян гапдалы билен язылып гидйәрди хем жанлы-жандарсыз гугарып ятырды...

Эмма шол ятдан чыкмажак томусда, уруш гүммүрдәнде, сәхрада от бары янярды, сайланып-сечилен атларың сүрүлери сәхраны гызгын тозана гаплапды, чапарлар чар тарапа ат салыпдылар. Шол кенарда ат чапян газагың ёгнас чопан сеси билен:

— Гыргызлар, атланың, ягы дөкүлди! — дийип, нәхили гыгыряны ве түвелей болуп гөтерилйән гызгын тозаның ичи билен аңырлыгына ат салып гидиши хениз хем ядымда.

Бүтин сәхра аяк үстүне галды ве дабаралы-газаплы гопгун турзуп, бизиң илкинжи атлы полкумыз дагың үсти хем дерелериң ичи билен сүйшүп уграды. Мүңлерче үзеңңилер жыңңырдады, мүңлерче жигитлер сәхра гөз айладылар, өң хатарда гызыл байдак пасырдады, «Сизи сәхра голдасын, Манас пәлванымызың рухы голдасын!» дийип, аялларымыз хем энелеримиз ызда, ат тойнагындан галан тозаның арасында гөчгүнли, хесретли се... лен аглап галдылар.

Ил-гүн сәхрада хесретли ызлар галдырып... гитди...

Ине шу земин гөзелликлериниң хем ховсалал... дүнйәсини Даныяр өз айдымы билен маңа ачып ... ди. Ол бу затлары ниреден өврендикә, бу затлары ... эшитдикә? Мен обаңа-илиңе мунуң ялы сөйгини... обасына-илине көп йыллап зар болуп гезен адамда, сөйгиниң хижрини чекип гезен адамда болуп билже... ... дүшүнйәрдим. Ол ай... айдан махалы, мен ... ләп о... ...тәзе...

хут өзүни, сәхра ёлларында сергезден болуп йөрен кичиҗик огланы гөрйәрдим. Белки, шол вагт хем онуң калбында ватаны хакда айдым дөрәндир? Белки-де, бу айдым онуң отлы-ялынлы уруш ёлларыны сөкүп йөрен махалы дөрәндир?

Даныярың айдымыны эшидемде, мениң ере язылагада, диңе адамының ери шейле сөйүп билйәндиги үчин, оны берк, перзент хөкмүнде гуҗакласым гелди. Мен шол вагт өзүмде илкинҗи гезек тәзе, хениз адыны билмейән бир задымың оянандыгыны дуйдум, эмма бу өңүнде дуруп болмаҗак бир затды, бу йүрегиңдәкини айтмак ислегиди, хава, айтмак ислегиди, дүнйәни диңе өзүң гөрмели хем дуймалы дәлди-де, эйсем гөрен затларыңы, өз дуйгы-пикирлериңи башгалара-да етирмелиди, еримизиң аҗайыплыгыны, Даныяр ялы өкделик билен, эдил шейле ылхам билен адамлара гүррүң бермелиди. Мен, өзүм билмезден, бичак горкуп, бичак бегенип, нәбелли бир задың өңүнде доңуп галдым. Эмма мен шол вагт элиме сурат чекилйән кисть алмалыдыгына дүшүнмәндирин.

Мен чагалыкдан сурат чекмәни говы гөрйәрдим. Мен окув китапларындан суратлар гөчүрип чекйәрдим велин, огланлар «агын өзүни чекйәрсиң» диййәрдилер. Мен дивар газетимизе суратлар гетиренимде, мекдепде мугаллымлар хем мени өвүпдилер. Эмма соңра уруш башланды, доганларым гошунчылыга гитди, мен болса мекдеби ташладым ве әхли дең-душларым ялы, колхоза ишлемәге гитдим. Мен реңкдир кисти унутдым ве хачан-да болса бир вагт олары ятларын өйдүп пикир хем этмедим. Эмма Даныярың айдымы мениң йүрегими ховсала салды. Мен дүйшүмде гезип йөрен ялыдым ве әхли зады илкинҗи гезек гөрен дек, хайран галып, дүнйә сер салярдым.

Җемиләниң үйтгейшини-хә сиз диймәң! Инди ол шол өңки догумлы, хахахайлап йөрен Җемиле дәл ялыды. Онуң перишан гөзлеринде бахарың датлы хесери гөрүнди. Ол ёл бойы хемише бир зат барада берк пикир эдйәрди. Онуң додакларында чала билдирйән хыяллы йылгырма пейда болярды, ол оңат бир зада, диңе өзүне аян бир зада өз янындан бегенип йөрди. Кәмахал аркасына бугдайлы халтаны алардыда, бир затдан горкян ялы с[illegible]елер дурарды, хамана өңүнде гүйчли сув акып ятыр[illegible], шол сувдан гечҗегини, гечмеҗегини билмән йә-

данян ялыды. Ол Даныярдан чеке дурярды хем онуң йүзүне середип билмейәрди.

Даныярың гимнастёркасының кирлидигине гынанып йөрен Җемиле ахыры бир гүн муңа чыдап билмән, ысгынсыз сес билен:

— Сенем бир гимнастёркаңы чыкар-да. Гетир ювайын! — дийди.

Соңра ол гимнастёрканы деряда ювды-да, гүне серди, өзи болса онуң янында отурды-да, элиниң аясы билен онуң йыгыртларыны узак вагтлап ыхласлы язышдырды, көйнегиң сүрлүшен эгинлерини гүне тутуп серетди, келлесини яйкады ве юваш хем гайгылы гөрнүшде тәзеден ене йыгыртларыны язмага дурды.

Җемиле шол дөврүң ичинде диңе екеже гезек җакҗаклап гүлди, шонда онуң, эдил өңкүлери ялы, гөзлери янды. Ерунҗа күделәп гелйән яш гелинлер, гызлар хем җигитлер — фронтда боланлар алазензеле билен хармана совулдылар. Җигитлер:

— Эхей, байлар, бугдай чөрегини еке сиз иймели дәл, бизе-де хөдүр эдиң, болмаса деря ташларыс! — дийип гыгырышдылар ве чаршакларыны гезедилер.

— Биз сизиң чаршагыңыздан горкмарыс! Хөдүри өз җораларыма эдерин, сизем өз башыңызы чараբериң! — дийип, Җемиле батлы сесленди.

— Онда сизиң хеммәңизи сува ташларыс!

Шол вагт йигитлер хем гызлар тутушдылар. Олар гыкылык-гопгун, гүлки-галмагал билен бир-бирлерини сува итекледилер.

— Тутуң олары, гетириң! — дийип, Җемиле хемме кишиден батлы гүлйәрди ве үстүне топулянларың элинден чалт хем чакган сыпярды.

Эмма, geң зат, җигитлер Җемиледен бейлеки гелин-гызлары гөрмейән ялыдылар. Хер ким Җемиләни тутуп, багрына басҗак болуп җан эдйәрди. Ине үч саны йигит бирден оны шапыладып тутды-да, кенера элтди.

— Огша, болмаса ташларыс!

— Ханы халланлат!

Җемиле келлесини гайшардып чабаланярды, хахахайлап гүлйәрди ве гүлкүниң арасындан җораларыны көмеге чагырярды. Эмма олар яглыкларыны дерядан тутуп кенарың бойы билен башагай болуп ылгашярдылар. Җигитлериң бары хахахайлашып, Җемиләни сува зыңдылар. Җемиле булашык өл сачындан сув шараландыр

дерядан чыкды, эмма ол өңкүденем бетер овадан гөрүнйәрди. Онуң өл чит көйнеги терне гөвүслерине, ёгын бутларына сырлашып, эндамына елмешип, белендини белент, песини пес гөркезип дурды, ол болса хич зады парх этмән, ыранҗырап, хахахайлап гүлйәрди ве онуң гызаран яңакларындан булдурапҗык сув сырыгярды.

— Өп! — дийип, җигитлер япышярдылар.

Җемиле олары өпйәрди велин, оны ене сувуң ичине пажжылдадып оклаярдылар. Җемиле өл сачларының агыр өрүмлерини аркан ташлап, ене гүлйәрди.

Яшларың бу ойнуна хармандакыларың бары гүлүшйәрди. Харман атян гаррылар чаршакларыны ташлашып, гөзяшларыны сүпүрйәрдилер, оларың гоңрас йыгырт-йыгырт йүзлери шадыян ягтылярды хем гөз ачып-юмасы салымда йигитлик чагына гелйәрди. Өзүмиң габанҗаңлыгымы, Җемиләни йигитлерден горап сакламак борҗумы шу сапар унудып, менем түйс йүрекден хезил эдип гүлдүм.

Диңе Даныяр гүлмейәрди. Мен бирденкә оны гөрүп дымдым. Онуң еке өзи харманың гырасында абшарып дурды. Мениң гөвнүме, хәзир Даныяр дуран еринден дазлап геләгеде Җемиләни йигитлериң элинден гарбап алып өтәгитҗек ялы гөрүнди. Ол йүрек авамаклыгың хем бегенҗиң ичинде, гамгын ховсалалы назар билен, гөзүни айырман, Җемилә середйәрди. Хава, оны багтлы эдйәнем, хесрете гойянам Җемиләниң гөзеллигиди. Йигитлериң хер бири Җемиләни гуҗагына гысып, өзүни огшамага меҗбур эденде, Даныяр гидиберҗек ялы херекет эдйәрди-де, эмма гитмейәрди.

Җемиле-де бу ягдайы гөрәйди өйдйән. Ол шол бада гүлкүсини гойды-да, йүзүни ашак салды.

Ол бирденкә:

— Оюн этдик, инди бесдир! — дийип, дәли-порхан болан йигитлериң бадыны ятырды.

Кимдир бири оны ене-де гуҗакламакчы болды.

— Чек элиңи! — дийди-де, Җемиле ол йигиди итип гойберди ве келлесини аркан гайшардып, габак асты билен гүнәкәр назарыны Даныяра тарап айлап, көйнегини сыкмак үчин гырымсы агачларың ичине ылгап гитди.

Маңа энтек оларың арагатнашыгы ончаклы айдың дәлди, догрымы айтсам, мен бу барада пикир этмәге-де горкярдым. Эмма нәме үчиндир Җемиләниң Даны[illegible] [illegible]аняндыгы ү[illegible] [illegible] хала дүшй[illegible]чдигини сы[illegible]

мен өзүми йитирдим. Гайтам Җемиле өңкүси ялы оңа дегип, өңкүси ялы онуң үстүнден гүлүп йөрсе говы боларды. Эмма биз гиҗе Даныярың айдымыны диңләп, ёл билен оба доланып гелйәркәк, мени сөз билен айдып болмаҗак бир шатлык гуршап алярды.

Җемиле, җүлгәниң ичинден гелйәркәк, фургундан дүшмейәрди, сәхра чыканымызда болса дүшүп, пыяда йөрейәрди. Менем пыяда йөрейәрдим, чүнки шейдип, ёл билен айдым диңләп гитсең говы болярды. Илкибада хер ким өз пургунының яны билен барярды, эмма соңра әдимимизи йыгалдып, барха Данырa якынлашянымызы өзүмизем дуймаярдык. Нәмәлим бир гүйч бизи оңа тарап чекйәрди. Биз: «Бей, шу айдымы айдян шол гарасөймез, тутук Даныярмыка?» дийип, гараңкының ичинде онуң йүз-гөзүни сайгарҗак болярдык.

Мен хер гезек Җемиләниң толгунып хем ховсалаланып, ювашлык билен оңа тарап элини узадяныны дуйярдым, эмма ол муны гөрмейәрди, ол элиниң еңсесини алкымына дирәп, нирәдир ёкарык, узак бир ерлере середйәрди ве ики яна ыранярды, Җемиләниң эли биыгтыяр пургуның ичине салланярды. Шол вагт ол тисгинип, элини чекип алярды-да сакга дурярды. Ол ёлуң ортарасында башыны ашак салып, гамланып, узак вагт онуң ызына середип дурярды-да, соңра ене ёлуны довам этдирйәрди.

Кәмахаллар мениң гөвнүме, Җемиләнем, менем икимизе-де дүшнүксиз болан бир дуйгы ынҗалыксызландырян ялы болуп гөрүнйәрди. Әхтимал, бу дуйгы көпден бәри бизиң калбымызда гизленип гелйәндир, хәзир болса онуң йүзе чыкмалы гүни гелендир.

Җемиле ишде гайгы-хесерини бираз унудярды, эмма биз харман ерде эглененимизде, сетанда-сейранда дынч аланымызда, җанына җай тапмаярды. Ол харман атянларың янында бикәр айланярды-да, олара көмек этмәге башлаярды, бугдай нермесини чаршак билен бирнәче гезек батлы атярды ве соңра бирден чаршагы ташлап, үйшмек самана тарап гидйәрди. Җемиле ол ере барып, көлегеде отурярды ве хут екеликден горкян ялы:

— Йүвүрҗим, гел бәрик, отуралы! — дийип, мени чагырярды.

Мен хемише ол маңа важып бир зады айдар, өзүни гозгалаңа салян зады дүшүндирер өйдйәрдим. Эмма гитлер... ат айтмаярды. Ол сесини... чыкарман, б...
лар. Җе... ды ... дан сув ша...

шымы дызының үстүнде гойярды-да, узак-узак ерлере назар салып, мениң кирпиң тикени ялы сачымы шатырдадярды хем сандыраян гызгын бармаклары билен мениң йүзүми якымлы сыпалаярды. Мен ашакдан ёкарык онуң йүзүне середйәрдим, ол йүзде дүшнүксиз толгунма хем хесрет барды, ол йүзде мен өз йүзүми гөрйән ялы болярдым. Җемиләни-де бир зат мелул эдйәрди, онуң калбында-да бир зат йыгнанып, хыңзап, дашына чыкҗак болярды. Җемиле мундан гаты горкярды. Онуң Даныяры сөймегини мениң бир хасапдан исләп, бир хасапданам ислемейшим ялы, ол хем өзүниң ашык боланыны өлемен боюн алмагам ислейәрди, боюн алманы яман кынам гөрйәрди. Мениң ислемезлигим-ә тебигы зат. Хер нәме-де болса, ол бизиң гелнимиз, мениң доганымың аялы ахырын!

Эмма шейле пикирлер диңе гөз ачып-юмасы салымлыкча мени гуршап алды. Мен олары келләмден ковуп чыкардым. Мениң үчин шол вагт хакыкы леззет Җемиләниң бедениниң гызгын ховруны демиме дартмакды, чагаңкы ялы чалаҗа ачык хем тирпилдәп дуран додакларыны, яш айланан гөзлерини гөрмекди. Онуң рухубелентлик хем хыҗув билен дем алян ягты йүзи гөр нәхили оңат, гөр нәхили оваданды!

Шонда мен бу затларың барыны диңе гөрйән-де, эмма дүшүнмейән экеним. Хава, инди мен хәли-шинди өзүме: «Сөйги эдил художниклердәки, шахырлардакы ялы бир җошгун, ылхам болаймасын?» дийип сораг берйәрин. Җемилә середип, мениң чөле чыкып гидибересим гелйәрди ве асман хем земине йүз тутуп, мен бу өзүмдәки дүшнүксиз ховсаладан хем бу дүшнүксиз шатлыкдан нәдип үстүн чыкмалы дийип, улы илим билен гыгырыбересим гелйәрди. Бир гезек мен җогап тапайдым өйдйән.

Биз, хемишекимиз ялы, станциядан гайдып гелйәрдик. Гийәм гараңкы гатлышыпды, асманың йүзи йылдыздан долупды, сәхра укламага мейил эдйәрди, диңе Даныярың айдымы үмсүмлиги бозуп яңланярды хем мылайым гараңкы узаклыкларда йитип гидйәрди. Җемиле икимиз онуң ызы билен барярдык.

Эмма бу гүн Даныяра бир зад-а болупды: онуң айдымында шейле бир йүрегиңи эредип барян хесрет хем ялңызлык барды велин, оңа болан дуйгудашлыкдан хем йүрегиң авамакдан яңа богазың долуп аглабересиң гелйәрди.

Җемиле бойнуны бир тарапа гышардып хем арабаның гырасындан берк япышып гидип барярды. Данярың сеси гайтадан белент яңланмага башланда болса, Җемиле келлесини силкип гойберәгеден йүзүниң угруна пургуна бөкүп мүнди-де, Даныяр билен дегиш отурды. Ол ики элини дөшүнде говшурып, доңан ялы болуп отырды. Мен азаҗык өңрәге ылгап, деңечер диен ялы барярдым ве бир гапдалдан оларың йүзүне середйәрдим. Даныяр, мисли гапдалында отуран Җемиләни гөрмейән ялы, айдыма гыгырярды. Мен Җемиләниң эллериниң ысгынсыз салланаңыны хем онуң Даныяра гысмылҗырап, юввашлык билен онуң эгнине келлесини япланыны гөрдүм. Даныярың сеси диңе бир дем аласы салымлык, гамчы чалнан ёрганың бөкдениши ялы сандырады-да, тәзе гүйч билен яңланмага башлады. Ол сөйги хакда айдым айдярды!

Мен аңк болуп галдым. Сәхра гүл ачып, гараңкылык сырылан ялы болды ве мен бу гиң сәхрада ики саны ашык-магшугы гөрдүм. Олар асыл, хамала мен бу ерде ёк ялы, мениң барлыгымы сызмаярдыларам. Мен гидип баршыма, оларың бүтин дүнйәни унудып, айдымың тактына билеҗе ыраныщына сын этдим. Олар мениң танаян адамларым дәл ялыдылар. Бу шол якасы ачык, хайыгиден солдат гимнастёркалы Даныярды хем велин, эмма онуң гөзлери гараңкының ичинде янян ялыды. Бу мениң Даныяра гысмылҗырап, шейле юваш хем уялҗаң, кирпиклери булдурдап дуран яшлы Җемиләмди. Булар тәзе, гөрлүп-эшидилмедик багтлы адамларды. Эйсем бу багт дәлми нәме? Даныяр мәхрибан ерине болан әгирт улы сөйгүсиниң барыны — өзүнде җошгунлы айдым дөреден сөйгини — тутушлыгына Җемилә багыш этди. Ол онуң үчин хем о барада айдым айдярды.

Мени Даныярың айдымы билен гелйән хемишеки дүшнүксиз толгунма ене гаплап алды. Ине бирденкә мениң ислейән задым маңа айдың болды-да дуруберди. Мен оларың суратларыны чекмек ислейән экеним.

Мен хут өз пикиримден өзүм горкдум. Эмма ислег горкудан гүйчлүди. Мен оларың суратларыны хут шунуң ялы багтлы сыпатда чекерин! Хава, ине шейле, оларың хәзирки болшы ялы чекерин! Эмма мен башарармыкам? Горкудан хем шатлыкдан яңа мениң демим дарыкды. Мениң башым хумар болды. Инди мен хем багтлыдым, себәби мен гелҗекдәки бу эрҗел ислег-әр-

зува нәхили кынчылыклар билен етип болжакдыгына энтек дүшүнмейәрдим. Мен өз-өзүме, Даныяр ериң йүзүни нәхили гөрйән болса, шо хили гөрмек герек диййәрин, мен Даныярың айдымыны реңк билен гүррүң берерин, менде-де даглар, сәхралар, адамлар, отлар, булутлар, дерялар болар. Мен хатда шол вагт: «Мен реңки нирeден аларкам? Мекдепден-ә бермезлер, чүнки оларың өзлерине герек ахырын!» диййип ойландым. Гөйә бар иш диңе реңке баглы ялы болды.

Даныярың айдымы бирденкә тапба кесилди, себәби Җемиле оны гарса гуҗаклады, эмма шол бада ыза серпди, гөз ачып-юмасы салымлыкча доңуп галды, бир тарапа чекилди-де, пургундан өзүни зыңды. Даныяр яйданҗаңлык билен җылавы чекди, ябылар сакланды Җемиле бёлүң үстүнде оңа аркасыны өврүп дурды, соңра бат билен келлесини силкип, бир тарапа өврүлибрәк оңа серетди ве гөзяшыны зордан саклап хүңүрдеди:

— Ери нәмә середйәрсиң? — Ол бираз дымып, соңра газап билен: — Серетме маңа, сүр!— дийәгеде пургуныңа тарап гитди.— А сен нәме дикаплап середйәрсиң? — дийип, ол мениң үстүме гыгырды.— Отур, ал җылавыңы элиңе! Ах, башыма дүшен мусаллатлар!

Мен ябылары хайдадып: «Ол бирден нәхили болайды?» диййип, онуң болшуна хич дүшүнип билмедим. Эмма дүшүнмез ялы зат ёкды: Җемиле кын ягдайдады, онуң никалы әри барды, ол саратов госпиталында бир ерде ятырды. Эмма мениң дүйбүнден хич зады пикир эдесим гелмейәрди. Мениң оңа хем өзүме гахарым гелйәрди, эгер мен мундан бейләк Даныярың айдым айтмаҗагыны, мениң инди онуң сесини эшитмеҗегими билен болсам, белки, Җемиләни йигренердимем.

С[illegible]ядавлык эндам-җанымы күл-оврам эдип барярды, етн[illegible]к еримизе тизрәк етип, өзүми саманың үстүне окласым т[illegible]йәрди. Гараңкының ичинде горгуныңа гидйән ябылаз[illegible]ң сагрысы эленйәрди, пургун биҗай титрейәрди, җыил[illegible]в элиңден сырылярды.

ы[illegible] Мен харманда хамытлары зордан сыпырышдырып, ль[illegible]ары пургуның ашагына окладым-да, саманың үстүне [illegible]рып йыкылдым. Бу гезек ябылары мейдана Даныярың [illegible]и ковды. Эмма ирден мен калбым долы шатлыклы [illegible]йгы билен ояндым. Мен Җемиле билен Даныярың сусатыны чекҗек. Мен гөзүми сүздүм велин, Даныяр би[illegible] Җемиле, олары нәхили шекиллендирҗек болсам,

эдил шонуң ялы хем гөзүмиң өңүне гелди. Гөвнүме, эли-
ңе кисть хем реңк алып, суратларыны чекибермели ялы
болуп гөрүнди.

Мен деряң боюна ылгап барып ювундым-да, душак-
лы ябылара тарап дүңк ясайдым. Совук, өл ёрунжа яла-
ңач аягыма шапырдап дегйәрди, җайрык-җайрык бола
дабанларыма батярды, эмма бу маңа хош якярды. Ме-
ылгап баршыма даш-төверегимде нәмелер боляндыгы-
на середйәрдим.

Дагың аңырсындан гүн догуп гелйәрди, яп боюнда
төтәнден гөгерен гүнебакар болса гүне тарап йүзүни өв-
рүпди. Өсгүн ак гүлли отлар гүнебакарың дашыны
алыпды, эмма гүнебакарам кем галар ялы дәлди, өзүниң
сары дилҗагазлары билен яңы доган гүнүң шөхлесини
олара етирмән алярды, өзүниң дыкыз, күти гапагыны
шөхледен мазалы гандырярды. Ине ынха пургун тигри
обуран гүзер, сув тигир ызларындан акяр. Ине-де гү-
шаклыга уран, ысы күкәп дуран үмүрсин нарпызлы
ер. Мен мәхрибан догдук ерлеримден ылгап барярын,
депәмден болса, мениң билен ярышян ялы, гарлавачлар
гайышып гечйәрлер. Вах, шу вагт яңы доган гүнүңем
ала дагларыңам, өсгүн ёрунҗаларыңам, шу яп боюнда
төтәнден гөгерен гүнебакарыңам суратыны чекер ялы
реңк болсады!

Хармана гайдып гелип, Җемиләни гөрен бадыма, ме-
ниң бар кейпим гачды. Мен Җемиләни гашы чытык, мез-
зи солгун халда гөрдүм. Ол өтен гиҗе ятмадык болмага
чемелиди, онуң гөзлериниң өңи гаралыпды. Ол мениң
йүзүме йылгырыбам бакмады, мениң билен гүррүңем эт-
меди. Эмма бригадир Оразмәт пейда боланда, Җемилә
онуң янына барды-да, салам-хеликсиз:

— Пургуныңа эелик эт! Нирә иберсең ибе-
станция гатнаҗак дәл! — дийди.

Оразмәт ачыкгөвүнлилик билен:

— Саңа нәме болды, Җемилтай, нәме сени г-
дишледими? — дийип гең галды.

— Гөгейин гөләниң гуйругының ашагында! Сен
мениң ягдайымы билҗек болма! Исләмок дийдим
тарды!

Оразмәт йылгырмасыны гоюп:

— Ислесең-ислемесең, дәне чекмели боларсы-
дийди-де, пишегини ере урды.— Ким гөвнүңе деген бо-
айт, шу пишеги онуң келлесинде дөверин! Ёгсам-да,

сыклык этме: солдатларың азыгыны чекйәндигиңи билип гой, сениң адамыңам солдат ахырын! — дийди-де, ол хырра айланып, пишекли товсаклап гитди.

Җемиле уялып гызарды, Даныяра тарап середип, юవашлык билен улудан демини алды. Даныяр бираз бейлерәкде аңырсыны бакып, хамыдың гайшыны силкип чекип дурды. Ол эдилйән гүррүңлери эшидйәрди. Җемиле элиндәки гамчысыны чекеләп, ене бир салым дурды, соңра элини силкип гойберди-де, пургунына тарап гитди.

Биз бу гүн хемишекимизден ир доланып гелйәрдик. Даныяр ёл бойы ябылары гаты сүрйәрди. Җемиле тукатды хем дымып гелйәрди. Мен болсам сәхраның янып гаралып ятышына ынанмаҗак болярдым. Дүйн ол бүтинлей бейле дәлди ахырын. Хәзир мен дүйнкини эртекиде эшиден ялыдым, мениң аңымда өврүлишик гечирен дүйнки багт картинасы бейнимден чыкмаярды. Мегерем, мен дурмушың хайсыдыр бир иң ягты бөлегини тутандырын. Мен онуң иң бир овунҗак бөлеклерине ченли гөзүмиң өңүне гетирйәрдим ве диңе шол хем мени толгундырярды. Мен тә чекимчи аялдан бир тагта галың ак кагызы огурлап алянчам көшешмедим. Мен йүрегими тарсылдадып, саман күдесиниң аңырсына ылгап бардым-да, кагызы ёлда харман атянлардан огурлан йылманак агач җилимиң үстүнде гойдум.

Бир вагтлар какамың биринҗи гезек мени ата мүңдүренде айдан сөзлерини:

— Алла ишиңи оң этсин! — дийип пышырдап гайталадым-да, мен галамымы кагыза етирдим. Бу мениң илкинҗи эмелсиз чызыкларымды. Эмма кагызың йүзүнде Даныярың кешби пейда боланда, мен дүнйәни унутдым! Мен эййәм кагызың йүзүне шол август гиҗесиндә сәхра дүшүп угран ялы гөрдүм. Ынха Даныярың сеси ...идилйәр, онуң дик тутан белент башы, ялаңач күкреги ...м-де оңа гысмылҗыраян Җемиле гөрүнйәр. Ине пур...п, ине-де ол икиси, ине өңе ташланан җылав, гараңкы...ың ичинде ябыларың эленйән сагрылары, аңырда болса ...әхра, узакдакы йылдызлар — бу мениң илкинҗи гезек ...әзбашдак чекен суратымды.

Мен шейле бир гызыгып чекйәрдим велин, төверегим...дәки затларың барыны унудыпдырын ве кимдир бириниң ...үстүме абаныпп:

— Сен, нәме, кер болдуңмы? — дийип гыгыран сесини эшиденимде, мен өзүме гелдим.

Бу Җемиледи. Мен алҗырадым, гызардым ве сураты йыгшырмага етишип билмедим.

— Пургуна бирейиәм йүк басылды, бир сагат бәри гыгырып тапып билемзок! Сен бу ерде нәме иш эдйәрсиң? Бу зат нәме? — дийип, ол сураты элине алды. — Хм! — эдип, Җемиле гахарлы эгинлерини гысып гойберди.

Утанҗымдан яңа ер ярылмады, менем гирмедим. Җемиле узак вагтлап сурата серетди, соңра хесретли, яш айланан гөзүни маңа галдырды-да, ювашлык билен:

— Муны маңа бер, йүвүрҗим... Мен ядыгәрлик үчин гизләп саклайын...— дийди хем кагызы ики эпләп, голтугына салды...

Биз эййәм ёла дүшүп баярдык, мен болса хич өзүме гелип билмейәрдим. Бу затлар эдил дүйшдәки ялы болуп гечипди. Мен гөрен задыма меңзеш бир зат чекениме ынанмаҗак болярдым. Эмма калбымың җүммүшинден бир ерден эййәм садаҗа гуванч, хатда текепбирлик, бири-бириндеи батыргай, бири-бириндеи гызыклы арзув-хыяллар гөтерилип, мениң башымы айлаярды. Менде эййәм энчеме картиналар язмага ислег дөрәпди, йөне галам билен дәл-де, реңк билен язмак ислейәрдим. Шунуң үчинем мен хәзир пургунларымызы дийсең гаты сүрйәндигимизе үнсем бермейәрдим. Гаты сүрмегимизе Даныярың өңүни башлап гаты сүрмеги себәп болярды. Җемиле-де ондан галмаярды. Ол даш-төверегине сер салярды, вагтал-вагтал гозгалаңлы хем языклы гөрнүшде йылгырярды. Менем йылгырярдым. Диймек, ол инди Даныяр икимизе гахарланмаярды, эгер-де ол хайыш этсе, бу гүн Даныярың айдым айдаймагы мүмкинди...

Биз бу гезек станция хемишекиден эсли ир гелдик, оңа дерек ябылар гара сув болупдылар. Даныяр йүзүниң угруна халталары дашамага дурды. Онуң нирә х лугяндыгына, оңа нәме боландыгына дүшүнмек кын. Отлулар гапдалындан гечип гиденде, ол сакланярды- узак вагтлап пикирли назар билен олара аңкарып ду ярды. Гөйә онуң аңындакы зады билмекчи болян ял онуң середен угруна Җемиле хем середйәрди.

— Бәрик гелсене, ябың налы говшапдыр, согурма ке меклешсене — дийип, ол Даныяры чагырды.

Даныяр ябының аягыны дызларының арасына с лып, тойнагындан налы согруп айрагада дикеленде, Җ миле онуң гөзлерине середип, ювашлык билен шейл дийди:

— Сениң болшуң нәхили я-да дүшүнеңокмы?.. Дүнйәде ериң-гөгиң диреги еке менми нәме?..

Даныяр сесини чыкарман, йүзүни бир яна совды.

— Маңа аңсат дүшйәндир өйдйәрмиң?—дийип, Җемиле улудан демини алды.

Даныярың гашлары язылып гитди, ол оңа сөйги хем хесрет билен серетди-де, бир затлар дийди, эмма шейле бир юваш айтды велин, мен хич зат эшидип билмедим, соңра болса, хатда бир затдан гөвни хош болуп, чалт-чалт әдимләп, пургунына тарап гитди. Ол налы сыпалап гидип барярды. Мен онуң нәхили сөзлер билен Җемиләни көшешдиренине дүшүнип билмән, ызындан середип галдым. Эгер-де адам: «Маңа аңсат дүшйәндир өйдйәрмиң?» дийип, улудан дем алансоң, оны хем бир көшешдирип болармы?..

Биз инди йүклеримизи дүшүрип болуп, уграмакчы боланымызда, ховла хор, йыгырт-йыгырт шинелли, эгни гош халталы бир яралы солдат гелип гирди. Ондан бирнәче минут овал станцияда отлы дурупды. Солдат даш-төверегине гаранҗаклады-да:

— Күркүрев обасындан ким бар бу ерде? — дийип гыгырды.

Мен онуң кимдигини пикир эдип дуран еримден:

— Мен бар — дийип җогап бердим.

— А сен ким боларсың, иним? — дийип, солдат маңа тарап йөненмекчи болды-да, шол вагт Җемилә гөзи дүшүп, хайран галды хем бегенчли йылҗыраклады.

— Керим, бу сенми? — дийип, Җемиле бирденкә гыгырды.

— Ов, Җемиле, уяҗыгым! — дийип, солдат оңа тарап окдурылды-да, ики эли билен онуң элини гысды.

[illegible] ол Җемиләниң обадашы экени.

[illegible] Ине гөрсене! Бирденкә танадым-да, бу ере сову[illegible]
[illegible]! — дийип, ол толгунма билен гепледи.— Мен хә[illegible]
[illegible]дыгың янындан гелйәрин ахырын, госпиталда [illegible] ятдык, худай ёл берсе, ол шу ай я соңкы ай [illegible] гелер. Мен хошлашанымда, оңа аялыңа хат яз, [illegible]райын дийдим... Ине язан хаты, ал, йитирмәнҗик[illegible]дим — дийди-де, Керим үчбурчлук букҗаны Җеми[illegible]атды.

[illegible]емиле хаты алып гызарды-да, соңра агарды, эмма [illegible]шаклыгы-да усуллык билен гөзүниң гытагыны Да[illegible]ойңы. Ол пургуның янына ялңыз өзи, шол бир

вагтқы харманың янында дуршы ялы абшарылып дурды ве хесретден долы гөзлери билен Җемилә середйәрди.

Шол вагт думлы-душдан адамлар чозушып гелдилер, деррев солдатың таншам, гарындашам тапылды ве онуң үстүне сораг барыны ягдырдылар. Җемиле болса хаты гетирени үчин саг болсун хем айтманка, бирденкә онуң душундан Даныярың пургуны шакырдап гечди-де, ховлудан дазлап чықды ве чукур-сакырлардан бөкүп, ёлда ала тозан турзуп гитди.

— Ол җынладымыкан! — дийип, онуң ызындан гыгырышдылар.

Солдаты эййәм бир яна алып гидипдилер, Җемиле икимиз болса хенизем ховлының ортасында дурдук ве узаклашып барян тозана середйәрдик.

Мен оңа:

— Угралы, гелнеҗе — дийдим.

— Мениң бир өзүми галдыр-да, сен гидибер! — дийип, ол гахарлы җогап берди.

Шейлеликде, биз биринҗи гезек бир-биримизден айры гайтдык. Ховрап дуран тепишлик кепән додаклары якып барярды. Җайрык-җайрык болан, ыссыда от ялы гызан ер, чал шоруны үстүне өртүп, хәзир совап барян ялыды. Шонуң ялы чаларып ятан салгымың үстүнде болса яшып барян гүн тегелек шекилини йитирип, эндирәп дурды. Шол ерде, үмезләп гөрүнйән гөзъетимиң үстүнде, гырмызы-гоңур булутлар топланыпдыр. Бирден эпгек өсйәрди-де, атларың бурунларында ак кесмек галдырып, ялларыны бир яна агдарып, түммеклериң үстүнде үлпүлдәп отуран делелери толкун атдырып гидйәрди.

Мен: «Ягыш ягҗакмыка?» дийип пикир этдим.

Мен өзүми шейле бир ялңыз халда дуйдум, [illegible] бир ховсала галдым — хич диер-айдар ялы б[illegible] Мен йөргүнине гечҗек болян ябылары гамчыла[illegible] дырярдым. Бейле янымдан узын аяк, атан-сатан [illegible] тайлар үркүшип, кәлиң ичине гачышып гитдилер [illegible] рада битйән айыпенҗәң саралышан япраклары [illegible] ёлуң үстүне гетирип атыпды — айыпенҗе бизде [illegible] оны ел газаклар тарапдан гетирйәрди. Гүн яшды. [illegible] рек-дашда ынс-җынс ёкды. Диңе узын гүнләп ядан [illegible] ра мелул ятырды.

Мен хармана геленимде, гараңкы маза[illegible] Җ[illegible] шыпды. Ел-гуз ёкды, үмсүмликди. Мен Д[illegible] шей[illegible] гырдым.

— Ол деря боюна гитди — дийип, сакчы жогап берди.— Хованың петишлигине серет, хемме киши өйли-өйүне даргады. Ел болмаса, харманда эдере иш болярмы нәме!

Мен ябылары мейдана ковдум-да, деряның боюна доланып бармагы йүрегиме дүвдүм, чүнки мен Даныярың кертиң гырасындакы гөвүнсөен ерини билйәрдим.

Ол келлесини дызына етирәйжек болуп күйкерип отырды ве кертиң дүйбүнден акян деряның шаггылдысына гулак асярды. Мениң онуң янына барып, оны гужаклансым хем оңа нәме-де болса бир оңат зат айдасым гелди. Йөне мен оңа нәме айдып билжекдим? Мен бир гапдалракда аз салым дурдум-да, ызыма доланып гайтдым. Соңра болса асмандакы барха гаралян булутлара серелип, узак вагтлап саманың үстүнде ятдым ве: «Нәме үчин дурмуш шейле дүшнүксиз хем чылшырымлы?» дийип пикир этдим.

Жемиле хенизем гайдып геленокды. Ол нәме үчин бейле эглендикә? Ядавлык басан хем болса, мениң укым тутмады. Узакдан чакан йылдырымың шөхлеси дагың депесинде, булутларың жүммүшинде ялпылдап гитди.

Даныяр гелен махалы, мен хениз укламандым. Ол хич бир максатсыз, бирсыхлы ёла гаранжаклап, харманың дашында айланды йөрди. Соңра болса күдәниң бәрсине айланып, мениң яныма гечип, саманың үстүнде йыкылып ятды. Ол инди нирә-де болса бир яна гидер, обада дурмаз. Йөне ол нирә гитсин? Еке-ялңыз, өйсүз-өвзарсыз адам киме герек? Ине мен укының арасында якынлашып гелйән пургуның чалажа тыкырдысыны эшитдим. Жемиле геләйди өйдйән...

Мениң нәче вагтлап укланым ядыма дүшенок велин, мисли өл ганат эгниме чалажа каклышып гечен ялы, бирден эдил гулагымың дүйбүнде кимдир бириниң саманың үстүнден йөрейән аягының чыбшылдысы эшидилди. Мен гөзүми ачдым. Ол Жемиледи. Ол сыкылан, совук көйнек билен дерядан гелипдир. Жемиле аяк чекди, ынжалыксыз гөрнүшде даш-төверегине гаранжаклады-да, Даныярың гапдалында отурды.

Ол ювашжа сес билен:

— Даныяр, мен гелдим, өзүм гелдим — дийди.

Төверек-даш үмсүмликди, чакан йылдырым сес-седасы[illegible]шаклыгына сүйнүп гитди.

— Сен өйкеледиңми? Гаты өйкеледиңми, хә?

Ене-де үмсүмлик, диңе кенарың сув көвен ериниң
деряның ичине пагшылдап гайданы эшидилди.

— Эйсем мен гүнәкәрми? Сенем гүнәкәр дәл ахы-
рын...

Узакда, дагың үстүнде гөк гүрледи. Йылдырымың ял-
пылдысы Җемиләниң йүзүниң бир гапдалыны ягтылды-
гитди. Ол гаңрылып бир бакды-да, Даныярың гужагына
долды. Даныярың эллери онуң галпылдаян ягырнысыны
сандыраклап сермейәрди. Җемиле онуң гапдалында са-
маның үстүне сүйнди.

Бирденкә сәхра тарапдан батлы ел хазлап гелди-де
саманы асмана гөтерди, харманың бейле янында отуран
көне орача урулды ве ёлуң үстүнде түвелейләп айланды.
Йылдырым ене гара булутлара яшыл от болуп чабрады,
эдил үстүмизде пакыр-пакыр эдип, гөк гүррүлдеди. Мен
горкдумам, шатландымам, чүнки тупан якынлашып гел-
йәрди, өзем томсуң иң соңкы тупаныды.

— Хеем мен сени оңа чалшарынмы! — дийип, Җеми-
ле янгынлы пышырдады.— Ёк, ёк! Ол хич хачанам мени
сөймәнди. Хатда салам иберсе-де, шонам хатың аягында
язярды. Инди маңа онуң индиден соң сөени деркар дәл,
гой нәме дийсе, шоны дийсин! Мениң мәхрибаным, ял-
ңыз сөйгүлим, мен сени хич киме бермерин! Мен сени
овалдан сөййәрин. Гөрмәнкәмем сөййәрдим, саңа гараш-
ярдым, мисли мениң гарашяндыгымы билйән ялы, сенем
геләйдиң!

Бир-бириниң ызындан эгрем-эгрем болуп чакян яшыл
йылдырымлар деряның керт кенарына урярдылар. Янын-
лап ягян буз ялы ягыш саманың үстүнде шабырдаярды.

— Җемиләм, сөйгүлим, мәхрибан Җемилтайым! —
дийип, Даныяр Җемиләни газакча хем гыргызча сөййәр-
ди.— Менем сени көпден бәри сөййәрин ахырын, мен
окопларда ятыркамам сениң арзувыңы эдйәрдим, мен
өз сөйгүлимиң ватанымда бардыгыны билйәрдим, ол сен
экениң, Җемиләм!

— Йүзүңи ёкарык тут, мен сениң гөзлериң ичине бир
середейин!

Тупан гопуп, болмаҗыны болды. Эдил түпеңленен гу-
шуң ганат какышы ялы, орачаң үзүклери патда-патда
ганатларыны какярды. Ел гатышыклы чабга, мисли ери
өпйән ялы, батлы-батлы шабырдап гелйәрди. Гүйчли
гөк гүррүлдиси асманда о тарапдан бу тарапа ейл-
лайын гүммүр-гүммүр эдип гидйәрди. Дагың үс

чакян йылдырымың ялп-ялпы, ала-бахарда ачылян чигиллем гүллери дек, япыларың йүзүни гызардярды.

Кәлиң ичине дүшйән ел газаплы гүвлейәрди.

Ягыш гуйярды, мен болсам саманы көвүп ятырдым ве элимиң ашагындакы йүрегимиң тырсылдысыны дуйярдым. Мен багтлыдым. Агыр кеселден туруп, илкинҗи гезек гүнеше чыкан ялыдым. Саманың астында маңа ягышам, йылдырымың ягтысам етйәрди, эмма маңа башга зат герек дәлди. Мен йылгырып, ука гидип барярдым. Гулагыма чала илйән сесиң Даныяр билен Җемиләниң пышырдысыдыгына-да я-да диңип барян ягшың самана дегйән шыбырдысыдыгына-да дүшүнип билмейәрдим.

Гүйз дүшүп гелйәр, инди ягыш көп ягар. Эййәм ховада ёвшаның хем саманың гүйзде боляп чыглы ысы барды. Гүйз бизе нәмелер гарашярка? Мен нәме үчиндир о барада пикир этмейәрдим.

* *
*

Шол гүйз, ики йыл аракесмеден соң, мен тәзеден мекдебе гитдим. Мен окувдан соң көпленч деряның керт кенарына гидйәрдим ве өңки харманың гапдалында отурярдым, инди ол ерлер дым-дырслыкды хем бош гугарып ятырды. Бу ерде мен окувчы реңки билен өзүмиң илкинҗи этюдымы чекдим. Хатда шол вагткы дүшүнҗәм боюнча-да мен суратларымда көп затлары башармаяндыгымы билйәрдим.

Реңкиң нәхили болмалыдыгына дүшүнмейәнем болсам, мен өз-өзүме: «Реңк ярамаз! Вах, хакыкы реңк болан болсады!» дийййәрдим.

Дине эп-эсли вагт геченсоң маңа гуршун тюбиклердә[illegible]ы реңклери гөрмек миессер болды.

[illegible]кем реңк велин, йөне мугаллымларың дийййәнини[illegible]ры барды өйдйән. Олар сурат чекмәни окап өвренм[illegible]дийййәрдилер. Эмма окува гитмек ба[illegible]мез, хыял эт[illegible]ем болҗак дәлди. Ниреден болсун.

[illegible]или хат-хабар ёкка, эҗем мениң дийип эрбет горк[illegible]ики өйүң йигндини хем эклән дуралгасына тарап [illegible]иди. Муны мен айтмагадия тарап гиденлерине гө[illegible] болса, ичини якайыңрман, өе гирдим-де, гөзяшы[illegible]ы велин, йөне суратчакамың ичмегини башыма бү[illegible]Совук сувлы Күркү[illegible]
[illegible]әки мәхнет тогала.

мәмиши өвүсйән мох өртүпди. Нәзик сөвүт чыбыклар
ирки совуга гызарыпдылар, эмма яшаҗык деректе
өзлериниң саралан сарлы япракларыны энтек дө
мәндилер.

Гылял чопанларының гурум баглан орачалары сара
лып гиден отлугың ичинде гаралып гөрүнйәрди. Олары
түйнүгинден бирхили ыслыҗа яшыл түссе буругсаярды
Сатанлак тайлар гүйз ховасыны яңландырып, чиркин
-чиркин кишңешйәрдилер, гулунлы байталлар даргаяр
дылар, инди олары тә яза ченли сүрүде сакламак аңса
дәлди. Дагдан инен маллар орлан мейданда сүри-сүри
гезишип йөрдүлер. Отлары гуран гоңрас сәхраның йү
зүнде мал тойнакларының эден ёллары чар тарапа уза
лып гидйәрди.

Бахым сәхра шемалы өвсүп башлады, хова булашды
гарың хабарчысы совук ягыш ягмага башлады. Бир га
зек хова мылайымрак болды-да, мен деря гитдим, чүнки
мен шол ерде япраклары гызарып, тутушлыгына чым
гызыл болуп отуран бир дүйп даг рябинасына хөвес бо-
лупдым. Мен сөвүт чыбыкларының арасында гүзере якын
отурдым. Агшам дүшүп гелйәрди. Бирденкә мен деряның
аңры йүзүнден ики саны адамың баряндыгыны гөрдүм.
Булар гүзерден гечен болмага чемелидилер. Өзлерем
Данияр билен Җемиле экен. Мен оларың айгытлы, хов-
салалы йүзлеринден назарымы айрып билмедим. Даны-
яр аркасы гош халталы чалт әдимләп барярды, онуң яка-
сы ачык шинелиниң сыйлары галгап, көнелен әдигиниң
кирза гонҗуна дегип барярды. Җемиле ак шал даңы-
ныпдыр. Хәзир онуң алынданысы еңсесине сүйшүпдир.
Эгнине базара гиденде геймеги говы гөрйән оңат гүлли
көйнегини гейипдир, онуң үстүнден болса ма
текчесини гейипдир. Онуң бир элинде кичирәк
барды, бейлеки эли билен болса ол Данярың е
тасының багындан тутуп барярды. Олар гидип
ларына бимизат барада гүррүң эдйәрдилер.

— Йүзүңи е жарың ичиндәки ёдаҗыкдан өс
середейин! барярлар, мен болсам олар

Тупан гопуп, болмажтҗегими билмән дурдум
шуң ганат какышы ялы, эмма дилим лал ачан
ганатларыны какярды. Ел гахлелер дагың ёк
өпйән ялы, батлы-батлы шаб ары тизлик биле
гөк гүррүлдиси асманда о тара аңкы гатлышып ба
лайын гүммүр-гүммүр эдип гид ызларына гарама

мир ёл дуралгасына тарап гидип барярдылар. Оларың келлелери өсгүн деләниң ичинде бир-ики гезек гөзе каклышды-да, соңра гөзден йитди.

Мен богазыма сыгдыгындан:

— Җемиле-е-е! — дийип гыгырдым.

— Э-э-э-э! — эдип, сесим яңланып җогап берди.

— Җемиле-е-е! — дийип, мен ене бир гезек гыгырдым-да, гөни деря уруп, гөс-гөни сувуң ичи билен оларың ызындан ылгама башладым.

Буз ялы совук сув пажжылдап, мениң йүзүме сычраярды, гейимлерими эзйәрди, мен болсам ёлума сереттмән, аңырлыгына ылгап гидип барярдым, бирденкә бир зада бүдрәп, ериң йүзүне шарпылдап йыкылдым. Мен башымы галдырман ятырдым, гөзяшым йүзүмден акярды. Гараңкы гоялып, мениң үстүме лабырыны атян ялыды. Делелериң чееҗе балдаклары инче сес билен гайгылы шуввулдаярды.

— Җемиле! Җемиле! — дийип, мен хоркулдап, ярым-яш аглаярдым.

Мен өзүмиң иң якын, иң эзиз адамларымдан айрылыпдым. Диңе хәзир, ере язылып ятыркам, мен бирденкә Җемиләни түйс йүрекден сөендигиме дүшүндим. Хава, бу мениң энтек чагалыкдакы илкинҗи сөйгимди.

Мен көп вагтлап өл билегиме йүзүми берип ятдым. Мен диңе бир Җемиле билен Даныярдан айрылмандым, мен өз чагалык дөврүмденем айрылыпдым.

Мен гараңкының ичинде өе геленимде, ховлының ичи башагайлыкды, кимдир бири ябыны эерлейәрди, пьян Осман болса чаласынлык билен ата мүнүп, богазына сыгдыгындан гыгырярды:

— Бу бедасыл азгын көпеги обадан бир вагтлар ковуп гойбермелиди! Намыса гойды, бүтин тирәмизи мас[illegible]ды! Ол элиме дүшәйсе, дуран еринде өлдүрерин, [illegible] маңа суд эдәйсинлер, хер бир гезип йөрен ык[illegible] аялларымызы алып гитмәге ёл бермерин! Йөрүң, ма[illegible]ң, йигитлер, ол хич ерик сыпып билмез, станция[illegible]арындан етерис!

[illegible] булар хайсы яна сүрерлеркә дийип эрбет горк[illegible]мма ковгуларың демир ёл дуралгасына тарап [illegible], улы ёла дүшүп, станция тарап гиденлерине гө[illegible]етиремсоң, мен дуйдурман, өе гирдим-де, гөзяшы[illegible] ким гөрмез ялы, какамың ичмегини башыма бү[illegible] ятдым.

Обада гөр нәче гүррүңлер, гөр нәче гыбатлар болды! Аяллар Җемиләни бири-бириңден бетер язгарярдылар.

— Ол бир акмак экен? Не гөзел өйи ташлап гитди, өз багтыны өзи депеледи!

— Нәмесине гөз гыздырдың дийсене? Онуң бар эмләги шинелҗиги билен йыртык әдиги ахырын!

— Ах-хей, малы-башы бармыды? Аслыны билмез ыкмандады ахырын, бары-ёгы эгниндәки затларды. Айбы ёк, оҗагаз акылына айланарам велин, эмма гич болар.

— Вах, шоны дийсене! А нәме, Садыгың әр кеми бармыды я-да хоҗалыгыны оңаранокмыды? Обаның орта бармак ялы йигидиди ахбетин!

— Гайын энеси дийсене! Шейле гайын энәни хер киме худай етирйәнем дәлдир! Ханы шонуң ялы байбичәни башга ерденем бир тап-да! Ол бидерек ере өз багтыны ятырды отурыберди, акмак!

Диңе мениң бир өзүм озалкы гелнеҗем Җемиләни язгармаярдым өйдйән. Бар, Даныярың шинели көне, әдиги йыртыгам экен-дә, эмма мен онуң калбының хемме кишиңкиден байдыгыны билйәрин ахырын. Ёк, мен Җемиләниң онуң билен багтсыз яшаҗагына ынанмаярдым.

Диңе эҗеме йүрегим аваярды. Гөвнүме болмаса, онуң бар кувваты Җемиле билен гиден ялы болды. Ол гайгы-гамдан ачылман, йүзүни саллады йөрди, инди мениң дүшүнишиме гөрә, ол дурмушың көне дүзгүнлери шейле гаты бозушы билен ылалашып билмейәрди. Эгер-де харасат бейик чынары бир агдарса, соң ол чынар дикелмейәр. Эҗем озал иңңесине сапак сапмагы хич вагт башгалардан хайыш этмезди. Ол муны өзүне кичилик билйәрди. Ине бир гезек мен мекдепд... нимде гөрсем, эҗем эллерини сандырадып, иңң... зүни гөрүп билмән аглап отыр.

— Ме, иңңәми сапып бер!—дийип, ол менде... этди-де, улудан демини алды.—Җемиләң баг... Вах, ол бизиң машгаламызың ичинде нәхили... чы аял болҗакды! Гитди... Йүз дөндерди... гитдикә? Я-да бизде ол эрбет гөрүлйәрмиди...

Мен эҗеми гуҗакласым, оны көшешдире... Даныярың нәхили адамдыгыны айдасым гел... муңа... богнум ысмады, ол муны өмүр я... ...айын гумм...

маз ялы гаты гөрҗекди. Хер ничик-де болса, гүнәсизем болсам, мениң шу вака гарышандыгымың үсти ачылды.

Көп вагт гечмәнкә Садык гайдып гелди. Ол Җемиләниң гиденине ачык гынанянам болса, пьян вагты Османа шейле диен болярды:

— Гитсе, гүмүне гитсин. Бир ерде өлүп галар. Бизиң эйямда гыз билен дуза гытлык ёк. Хатда алтын гуллаклы хелей дийҗегиңем эрни сувлы йигидиң дырнагыча ёкдур.

— Оның догры!—дийип, Осман алып гөтерйәрди. — Хайп, шол вагт ол мениң элиме дүшмеди, эгер дүшен болса, хөкман өлдүрҗекдим! Җемиләни болса сачыны атың гуйругына даңып сүйрежекдим! Илерилигине гидип, говача сиңәйдилер өйдйән, газаклара тарап гиден болсаларам бичеме дәл, ол сергездан-а, нәме, хайсы угра гитсе-де, белет ери! Йөне мен шу ишиң бирхили болшуны, хич кимиң хич зат билмән галышыны, асыл пикирине-де гетирмейшини бирхили гөрйән. Бу затлары шол харам хелейиң өзи эдендир! Вах, мен оны...

Шейле сөзлери эшидип, мениң Османа: «Беде ятырылян ерде йүзүң алнаныда хенизем ичиң янып йөрмүң? Түйс бир калбы гара адам экениң!» диесим гелди.

Онсоң мен өйүмизде мекдебиң дивар газети үчин нәхилидир бир сурат чекип отырдым. Эҗем печиң янында хысырданып йөрди. Бирденкә Садык өе күрсәп гирди. Онуң йүзи ак там болупдыр, гөзи гахарлы сүзүлипдир. Ол мениң үстүме топулды-да, бир тагта кагызы мениң гөзүме сокайҗак болды.

— Муны сен чекдиңми?

М[illegible] алҗырадым... Бу мениң илкинҗи чекен суратымды. Даныяр билен Җемиле гөз ачып-юмасы садымда җанлы ялы болуп, маңа серетди.

[illegible]

[illegible]м?—дийип, ол кагызың йүзүне питикледи.

[illegible]яр.

[illegible]к!—дийип, Садык мениң үстүме гыгырды.

[illegible]гы җырым-җырым этди-де, гапыны җаркылдап гитди.

[illegible]гтлап довам эден азаплы дымыҗыкдан соң [illegible]ем:

— [illegible] бу затлардан хабарлымыдың?—дийип сора-

— [illegible]а, хабарлы.

Ол пежиң үстүне абанып дуран еринден маңа язга рыжы хем дүшүнмез назарын дикди. Мен эжеме: «Ме оларың ене бир гезек суратыны чекерин!» диенимде ол хесретли хем ысгынсыз гөрнүшде келлесини яй кады.

Мен болсам даргап ятан кагыз бөлеҗиклерине гөзү ми айырман середйәрдим ве гынанчдан яңа нәтҗеги ми билмейәрдим. Гой мени дөнүк хасап этсинлер. Ким мен дөнүклик этдим? Машгаламызамы? Өз тирәмизе ми? Эмма мен хакыката, дурмуш хакыкатына, шо ики саны ынсаның хакыкатына дөнүклик эдемок ахы рын! Мен бу барада хич киме айдып билмедим, хатд муңа эжем хем маңа дүшүнмезди.

Кагыз бөлеклери мениң гөзүмиң өңүнде сүйшйәрд җанлы ялы пырланярды. Шол гөз ачып-юмасы салым да суратдакы Даныяр билен Җемилəниң середиши ме ниң аңыма шейле бир орнашды велин, менде тәсин би зат пейда болды, гөйә мен Даныярың шол ятдан чы маҗак август гиҗесинде айдан айдымыны эшидйән ял болдум. Мен оларың обадан чыкып гидишини ядым салдым ве оларың горкман, айгытлылык билен азапл багт ёлуна чыкышлары ялы, мениңем чыкып гидибер сим гелди.

— Мен окува гитҗек... Какама айт. Мен сура ч болмак ислейәрин!—дийип, мен эжеме үзүл-кесил ай дым.

Мен эжемиң маңа кәемәге башлаҗакдыгына хе урушда вепат болан доганларымы ятлап аглаҗакдыгы на ынанярдым. Эмма онуң агламандыгы мени гең га дырды. Ол диңе гамгынлык хем ювашлык билен шей дийди:

— Гит... Сиз учурым болупсыңыз хем өз билиш че ганат какярсыңыз... Белент учяның мы, биз оны ниреден билели? Белки, Гит... Белки-де, ол ерде пикирини чыршамакдан, сурат чекмекден хүнә ме окаңсоң билерсиң... Онсоң өйүңиз гың...

Шол гүнден башлап Кичи өй бизде ды. Мен болсам басым окува гитдим.

Ине бар болан вака шейле.

Мен чеперчилик училищесини гута академия иберилипдим хем о ерде дипло

рат чекипдим, бу мениң чексем дийип көпден бәри арзув эдип гелйән суратымды.

Бу суратың Даныяр билен Җемиләниң суратыдыгыны эййәм аңан болсаңыз герек. Олар гүйз айы сәхра ёлы билен барярлар. Оларың өңүнде гиң ягты узаклык яйылып ятыр.

Гой мениң чекен суратым о диерлик гөвнe җаям болмасын—бада-бат уссат болуп болмаяр, нәме-де болса, ол сураты мен дыгысыз говы гөрйәрин, ол мениң калбыма дөредиҗилик гозгалаңыны салан илкинҗи зат.

Кәбир шовсузлыклар менде хәзирем боляр, өзүме болан ынамымы гачырян агыр пурсатларам болуп дуряр. Шонда мениң шол мәхрибан сурата, Даныяр билен Җәмиләниң суратына середесим гелйәр. Узак вагтлап мен олара середйәрин хем хер гезек олар билен гүррүң эдйәрин:

«Сиз хәзир нирелерде гезип йөрсүңиз, хайсы ёлдан гадам уруп барярсыңыз? Инди бизиң сәхраларымызда тәзе-тәзе ёлларам көпелди. Газагыстанда-да, Алтайда-да, Сибирде-де көпелди. Ол ерлерде өрән көп эдермен адамлар зәхмет чекйәрлер. Белки, сиз хем шол үлкелере барансыңыз? Эй мениң Җемиләм, сен гиң сәхра бирен ызыңа гараман гитдиң. Белки, сен ядансың, белки, сен өзүңе болан ынамыңы йитиренсиң? Бейле болса, Даныяра яплан. Гой, ол саңа ынсан сөйгүсини, мәхрибан еримизи, тутуш яшайшы васп эдйән айдымыны айдып берсин! Гой сәхра гүл ачсын, гүллесин! Гой Даныяр шол август гиҗесини сениң ядыңа салсын! Гидибер, Җемиле. Өкүнме, сен кынлык билен багта етдиң!»

Мен олара середйәрин-де, Даныярың овазыны эшидйәрин. Шонда мени хем узак-узак ёллар чагыряр, диймек мениңем ёла дүшер вагтым гелиберипдир.

Мен сәх... өкүп, өз обама гидерин хем шол ерде ...ратыны чели аҗап затлар гөрерин.

Гой мен хер бир чалан реңкимде Даныярың ...ар, ...азам ...мы яңлан! Гой мениң хер бир чалан рең...
...рикам-
...җемиләниң ...реги урсун!

...ак бол-
...йп ге...дим,
...сеа маңа бош
...нип атланды-
...ыныра мен бир ге-
...ир кимдигини сора-
...йсыз гаргатды-да,

ИЛКИНҖИ МУГАЛЛЫМ

Мен пенҗирелерими ачышдырярын. Отагымың ичини тәмиз хова гаплап аляр. Даң саз берип уградыгы, мен этюдларыма хем-де өң чекмәге башлан суратымың гараламасына сиңе сын салярын. Башланып ташланан, ене тәзеден башланан суратлар дийсең кән. Эмма хәзирликче бу сурат хакда белли бир пикир айдардан ирләк. Томсуң шейле ир сәхерлери бирден келләңе гелип, гитдикче айдыңлашып барян хем-де калбыңда ойнаклаян эсасы зат маңа энтеклер тапдыранок. Данданың ҹмүш-тамшында гезмеләп йөршүме ойланярын, ойланйән [illegible] ойланярын. Хер гезек шейле. Хер гезегем өз чек-

Мен [illegible]тымың энтек диңе хыялдыгына гөз етирйәрин. Мен гутарылмады[illegible] зат хакда озалындан гүррүң этмегиң, о хакда иң гов[illegible]ы гөрйән достларыңа-да айтмагың тарапдары дәл. Өз иш[illegible]име гаты габанҗаңлыгым үчинем дәл, мениң пикир[illegible]имче, шу гүн ара салланчакда ятан чаганың ненеңси адам болуп етишҗекдигини чак билен билмек аңсадам дәл. Тамамланмадык, язылып гутарылмадык эсер хакда пикир йөретмек кын. Эмма мен шу гезек өз кадамдан чыкып, хен[illegible] гутар[illegible]мадык суратым хакда хемме кишә б[illegible]акчы, ха[illegible]ден м[illegible]усы, о хакда адамлар билен пикир[illegible]шмакчы. [illegible]үсту Гит[illegible]ны эрҗелликдир өйтмәң. Мен [illegible]ча эдибе[illegible] гөз[illegible] чырша[illegible]дәл, чүнки бу иш бир өзүме [illegible]ардар өйд[illegible]билме окаңсыма [illegible]гозгалаң салан, мени ч[illegible] япышма[illegible]сыз[illegible]гың... [illegible]ых, гөвнүме болмаса, ек[illegible]үме баша[illegible]ны[illegible]

Шол гүндесы. Ол маңа гөтертмезм[illegible] дийип гор[illegible]ды. Мен болса[illegible]ни дөкәермикәм дийи[illegible]н. Адамла[illegible]

Ине бар бола[illegible], меселәни нәхили[illegible]змел[illegible]идиги[illegible]

Мен чеперчили[illegible]к[illegible]ар иң болманда[illegible]хыялларынд[illegible]

академия иберилипд[illegible]

берин мольбертиң янында мең билен бир ерде дурсалар, мең билен биле толгунсалар диййәрин.

Гөвнүңизде барыны айтмага небсиңиз агырмасын, голайрак дуруң, мен бу тарыхы айдып бермәге борчлы...

Бизиң обамыз Күркүрев бирентек җүлгелерден чешме сувларының акып гелйән еринде, белент баглыкларың ичинде ерлешйәр. Обамызың ашак этегинде болса Сары җүлге, гырасыны Гара дагың геришлери билен гүнбатара узалып гидйән демир ёл тутуп ятан гиң газак сәхрасы яйылып ятыр.

Обамызың ёкарсындакы депәниң үстүнде ики дүйп уллакан дерек агаҗы барды. Мен ол дереклери өзүми билелим бәри билйәрин. Бизиң Күркүревимизиң хайсы тарапындан барсаңам, озалы билен, гөзүңе илйән зат шол дереклерди, олар эдил дагың үстүнде дуран маяклы, хемише гөзүң алнындады. Адама яшлык йыллардан галан тәсирлериң айратын гымматлыдыгындан-я болмаса, мунуң өз художниклик кесбим билен баланышыклылыгынданмы, нәмедендигини билмерсиң, йөне хер гезек отлудан дүшүп, сәхралыгың ичи билен обамыза ууграмда, озалы билен, өз эй гөрйән дереклериме узакдан назар саласым гелйәр. Бойлары хер нәче узын болса-да, шунча алысдан деррев гөрмек болмаса-да болмазды велин, маңа олар мыдама месе-мәлим гөрүнүп дур.

Күркүреве алыс үлкелерден хер гезек доланып гелйәркәм, мыдама эдйән арзувым шуды: «Экиз тай дереклери басым гөрермикәм? Басымраҗык обамыза, дерекли депә бир етсемдим. Соңра болса шол дарагтларың ашагында япракларың ыгшылдысыны тә мелуллыгынчам диңлесемдим».

Бизиң обамызда дүрли дарагтлар нәче дийсең бар,
ма бу дереклер—үйтгешик дарагт, оларың овазам
р башгача. Гүндиз болсун, гиже болсун, о ерик нам-
н барсаңам, олар шахалары билен япрак иң бол-
алап, дүрли хеңде хиңленип отурандырл ип гездим,
етсең, деңзиң асуда дашгыныныӊ чәгесе ра маңа бош
ыдыр, бир гөрсеңем, гөзе гөрүнмейән лип атланды-
меңзеш хыжувлы хем гызгын шыпы гөрә мен бир ге-
р гөрсеңем, ол дереклер кимидир к кимдигини сора-
айсыз галгатды-да,

йән ялы, бирден ювашап, әхли япраклары билен улу-дан демини аляндырлар. Тупан булуды гелип, харасат гопуп, шахаларыны дөвере гетиренде, япракларыны гачыранда, дереклер эдил мөвч алян ялып дек, ма-йышгак ыраң атып шуввулдаярдылар. Оларың боюн эгмезек шуввулдысындан: «Ёк, бизиң билимизи бүкүп билмерсиң, дөвүп билмерсиң!» диен ховсалалы гаршы-лык эшидилйән ялыды.

Соң-соңлар, арадан бирнәче йыл геченсоң, мен бу дереклериң нәме сырының бардыгыны билип галдым. Хер бир шемал етип билжек ачык депәниң үстүнде оту-ран бу дереклер хованың иң овунжак херекетлерине-де сеслерини гошярлар, оларың хер бир япрагы иң кичи-жик өвүсгиниде сыпдырман гапып билйәр.

Эмма бужагаз хакыкаты ачаным мени бирҗик-де гециргендирмеди, чагалыгымдан шу гүнки гүне ченли саклан тәсирими гачырмады. Депәниң үстүнде отуран бу ики дерек шу гүне ченли-де маңа җанлы ялы болуп гөрүнйәр. Мениң чагалык чагым, җадылы айна дөвүги ялы, шол дереклериң ашагында галды...

Окувың иң соңкы гүни, эртир томус каникулына чыкмалы дийлен гүн, биз огланҗыклар болуп, шу ериң гушларың хөвүртгесини бозмага гелипдик. Хер гезек хахахайлап, сыкылык атып, шу депә чыкамызда, бек-әпет дереклер ики бака ыраң атып, гөйә бизи өзлери-ниң салкын көлегеси хем-де япракларының мылайым шуввулдысы билен гаршы алян ялыды. Биз, аякялаңач гараголлар велин, бири-биримизи дереге мүндүрип, онуң шахаларына дырмашып баршымыза, гуш җана-варлары башагайлыга салярдык. О җанаварлар сүри-сүри болуп, бизиң үстүмизде пелесаң урярдылар. Би-зиң велин гөвнүмиз бир ялыды! Биз: «Ханы ким батыр, ким чакган?» дийшип, ёкардан ёкарык дырмашярдык биз шол белентликден өз өңүмизде яйылып ятан г цишлик билен ягтылыгың гең әлемини гөрйәрдик. Ери шейле гиңдигине бизиң акылымыз хайран галярды. Би чы хер биримиз өз отуран шахасындан сесини-үйнүн ме окан, хөвүртгелери-де, гушлары-да ядындан чы гың... Бизиң дүнйәде иң улы ымарат хасап эде

Шол гүндимиз хем шу ерден адаты бир сарайда ды. Мен болсәрди. Обамызың аңырсында яйылы

Ине бар бол-да гарҗашык салгымларың арасында

Мен чеперчиләрди. Биз шол тарп ериң гөгүмти академия иберилип

алысларына середе-середе, озал бардыр өйдүп гүман этмедик көп-көп ерлеримизи-де, озал гөрүп-эшитмедик деряҗыкларымызы-да гөрйәрдик. Дерялар гөзъетимде инчеҗик сапаклар ялы болуп гөрүнйәрди. Шахаларың үстүнде сесимизи-үйнүмизи чыкарман отуран еримиздең биз: «Дүнйәниң чети шумука я мундан бейледе-де шуң ялы асман, шулар ялы сәхралар билен дерялар бармыка?» дийип пикир эдйәрдик. Шахаларың үстүнде сесимизи-үйнүмизи чыкарман отуран еримизден биз шемалың дүшнүксиз оваз ларыны эшидип отырыс, дерек япраклары болса ол овазлара җогап эдип, гөгүмтил алысларың аңырсында гизленип ятан тәсин хем-де сырлы үлкелер хакда пышырдашып гүр берйәрдилер.

Дереклериң шуввулдысыны эшидип, мениң йүрегим горкудан хем бегенчден яңа гүрсүлдейәрди, эмма шол дынувсыз шыбырдыларам мениң шол алыслары гөз өңүме гетирмегиме пәсгел берип билмейәрди. Инди седип отурсам, шол махал шу затларың пикирини этән экеним: бу дарагтлары экен кимкә? Ол нәбелли адам шу дарагтларың чыбыгыны ере саңҗанда, нәмәниң арзувыны эдип, нәме хакда гүрледикә, ол адам бу дарагтлары шейле депәниң үстүнде кемала гетирмек билен, нәмәниң умыдыны этдикә?

Шу дереклериң гөгерип отуран депесиниң адыны, нәме үчиндир, бизде «Дүйшениң мекдеби» дийип тутярдылар. Кимиң-де болса бириниң ябысы йитип, ол адам ёлагча: «Сен мениң дор ябым-а гөрен дәлсиң?» диен сорагына онуң көпленч: «Хо ёкарда, Дүйшениң мекдебиниң янында, гиҗесине ябы бакылыпды, барып гөр, белки, өз ябыңы шо ерден тапаймың» да ... җогабы ядыма дүшйәр. Улулараз ... дийип берйән ... ... гөрүң бак... ...а өйкүнип, бизем оглангидипдир.

...болуң: Сүлейманалы, Дүйшениң мекдебине ба..., дерек...ден серче ковалың!» дийип, хич зада пи... бермез... айдардык.

Бирвагтл... шу депәниң үстүнде мекдеп болупды ди...лер. Биз шо ерде мекдепден галан екеҗе нам... ...иан-да гөр...дик. Чагалык чагларым мен, иң бол...а, хараба...лык бери тапармыкам дийип геззим, ...едим, эмма ...ич задам тапмадым. Соңра маңа бош ... депәниң «Д...йшениң мекдеби» дийилип атландылмагы гең-таң болуп гөрүнди, шоңа гөрә мен бир ге...к гоҗалардан Дүйшен дийилйәниң кимдигини сора...м. Оларың бири голларыны первайсыз галгатды-да,

шей дийди: «Дүйшен ким диййәрмиң? Дүйшен диййәнлери хәзирем шу тайда яшаяр, өзем агсак токлулар тиресинден. Бирвагтлар Дүйшен комсомолды. Хо-ол депәниң үстүнде кимиңдир бириниң ташлап гиден сарайы боларды. Дүйшен болса шол ерде мекдеп ачып, чага-чугалары окатды. Ол мекдеп диер ялы мекдебем дәлди-ле, йөне ады мекдеп дийәймесең. Шо махаллар, бахтәсин пилледи-хә! О вагтлар ябының ялына япышып билйәниң, аягыны үзеңңә басып билйәниң хер бири өзүни начальник сайярды. Дүйшенем шоларың бириди. Келлесине нәме гелсе, шонам эдйәрди. Инди шо сарайдан екеже керпиҗем галмандыр, бир пейдалы задыолам болса ады галыпдыр...

Мен Дүйшени оңлы танамокдым. Йөне онуң эййәмгарташан, узын бойлы, түңңүрәк маңлайлы, бүргүдиңкичалымдаш бурунлы адамдыгы яда дүшйәр. Онуң хowлусы деряның о йүзүнде, икинҗи бригададады. Мен обада яшаяркам, ол колхоз мирабы болуп ишлейәрди, өзем мыдама экин мейданындан бәри гелмейәрди диен ялы. Кәте атының сыртына кәтмен бөкдерип, бизиң көчәмизден гечерди, онуң атам өзи ялы сүңклекди, инчеден узын аяклыды. Соң-соңлар Дүйшен гоҗалды, шоңа гөрә-де почтальончылыга гечди дийип гүррүң эдилерди. Муны гепиң гердишине гөрә айдайдым. Геп башга затда. Мениң гөз өңүме гетиришиме гөрә, Дүйшен дөврүниң комсомолы, оба ичинде хеммеден галҗаң, йыгнак болса чыкып геплейән, ялтадыр ёлуҗылары газете язян, иши иш ериндәки, сөзи сөз ериндәки җигит болмалы. Шу гүрзелек сакгаллы, юваш адамың бирвагтлар комсомол болндыгыны, үстесине-де өз чала соватлы халына чага-чугалары окадандыгыны хич гөз өңүме гетирип билмейәрдим. Шу затлары хич акыл етирип билемок! Догрымдан-да, муны-да өз обамызда эшидйән көп-көп эртекилеримизиң бирине дир өйдер йөрердим. Эмма бары бүтин башгача болуп чыкды.

Өтен гүйз мен обамыздан бир телеграмма алдым. Илдешлерим мени колхозың өз гүйҗи билен салан тәзе мекдебиниң дабаралы ачылышына чагырыпдырлар. Мен дерхал гидермен болдум, өз обамызың шейле шатлыклы гүнүнде өйүмде отурып билмек дәлдим. Мен бармалысынданам бирнәче гүн өң гитдим. Гезейин, гөрейин, белки, тәзе гараламалар эдерин дийдим. Ч...

кылык иберилен адамлардан академик Сүлейманова-да гарашян экенлер. Маңа: «Ол бу ерде бирки гүн болансоң, бу ерден Москва угражак» дийдилер.

Инди танымал аял болуп етишен аялың чагалыкда өз обамыздан шәхере гиденини мен билйәрдим. Шәхере гөчүп барамсоң, онуң билен таныщдым. Ол инди яшы бир чене баран, даяв, сайхаллы, даралгы гүр сачына ак сепелән аялды. Бизиң танымал илдешимиз университетде кафедра мүдири болуп ишлейәрди, философиядан лекциялар окаярды, академияда ишлейәрди, дашары юртлара-да йыгы-йыгыдан гидип гелйәрди. Өз иши өзүне етик адам болансоң, маңа онуң билен якындан танышмак миессер болмаярды, йөне хер гезек, нириде душушсагам, ол хемише өз обамызың дурмушы билен гызыкланярды, мениң ишлерим хакда, гысгача болса-да, өз пикирини хөкман айдарды. Бир гезек мен оңа шей диймәге милт этдим:

— Алтынай Сүлейманова, оба барып, илдешлеримиз билен гөршүп гайтсаңыз говы борды. О ерде сизи хеммелер танаяр, сизе гуваңярлар, эмма көп зады илден эшидип билйәрлер, оларың: «Танымал алымымыз, гөрйәс вели, бизден өзүни четде тутаныны кем гөрмейән ялы, өз Күркүревине гайдян ёлы-да ядындан чыкараян ялы» дийийән вагтларам боляр.

Шонда Алтынай Сүлеймановна тукат йылгырды-да, шей дийди:

— Элбетде, барып гөрмег-ә герек. Мең өзүмем көпден бәри Күркүреве барып гөрмегиң арзувында, о ерини гөрмәниме көп вагт болды. Догры, обада мениң ковум-гарындашым-а ёк. Эмма геп онда-да дәл. Хөкман гидерин, гитмәге борчлы. Эзиз үлкәми гөресим гелибем гидипдир.

Академик Сүлеймановна обамыза мекденде да[illegible]м сөлы йыгнак хә диймән башланжак болуп дурка [illegible] Колхозчылар пенжиреден оң машынына гөзлер[illegible] өсүп шен батларына, хүмер болуп, көчә чыкдылар. [illegible]мыза кишиниң — танышларың-да, нәтанышларың-да, [illegible]енте-рың-да, кичилериң-де онуң голларыны гысасы [illegible]з өз Мегерем, Алтынай Сүлеймановна шейле гаршылан[illegible]му-өйден дәлдир, мениң гөвнүме болса, ол бирнеме өз[illegible]еш-де йитирен ялы болды. Ол голларыны күкрегине ту[illegible]н адамлара тагзым этди хем-де сахнада ерлешен през[illegible]диума зордан барды.

Белки, Алтынай Сүлеймановна дабаралы йыгнакларың бирентегинде боландыр, белки, элмыдама-да оны куванч хем хормат билен гаршыландырлар, эмма бу ерде, адаты бир оба мекдебинде өз илдешлериниң гужак ачып гаршылайшы оны гаты толгундырды, өзем дуйдансыз халда гөзүне инйән яшлары етишибилдигинден гизлежек болярды.

Йыгнагың дабаралы бөлүми гутарансоң, пионерлер гадырдан мыхманың бойнуна гызыл галстук дакдылар, оңа гүл десселерини говшурдылар, тәзе мекдебиң хормат китабы-да онуң ады билен ачылды. Соң мекдебиң чепер хөвесжеңлериниң иңңән тәсин, шадыян концерти болды, оң ызынданам мекдеп директоры мыхманлары, мугаллымлары, колхоз активлерини өйүне чагырды.

С ерде-де Алтынай Сүлеймановнаның геленине бегенип, ики болуп билмедилер. Оны халы дүшелги иң хорматлы орунда отуртдылар, онуң сарпасыны тутяндыкларыны билдирҗек болуп, эллеринде барыны этдилер. Мыдама шейле халатларда болшы ялы, бу ерем шовхунлыды, мыхманлар гызгалаңлы сөхбет эдишйәрдилер, тост гөтерйәрдилер. Оба огланларының бири бир петде телеграмма әкелди-де, өй эесине говшурды. Телеграммалар элден-эле гечди, өңки окувчылар өз илдешлерини тәзе мекдебиң ачылмагы билен гутлапдырлар.

— Бу телеграммалары Дүйшен гоҗа гетирди герек?—дийип, мекдеп директоры яңкы огландан сорады.

Ол оглан:

— Хава—дийди.—Телеграммалары әхли киши эшитсин дийип, ёл бойы ябымы дебсиләп, йыгнага етишҗек болдум дийййәр. Аксакгал пахыр бирнеме гиҗе г[illegible] [illegible] гаты хапа болупдыр.

— О нәме гирмән дур, гой, атдан дүшсүн-де, гелсин [illegible]рик, чагыр!

[illegible]л оглан Дүйшени чагырмага чыкды. Мең янымда [illegible]н Алтынай Сүлеймановна, нәме үчиндир, ховсала[illegible]п уграды, гең галмалы зат, нәмәнидир бир зады [illegible]ансыз яда салан ялы, менден гүррүңиң хайсы Дүй[illegible]н хакда баряндыгыны сорады.

— Колхоз почтальоны хакда, Алтынай Сүлеймановна!—дийдим. — Сиз Дүйшен гоҗаны танаярмысыңыз?

Ол келлесини гөвүнли-гөвүнсиз ыралады-да, соңра ериңден турҗак болды, эмма шол пурсатда-да кимдир

бири пенжирәниң гапдалындан атлы гечип гитди, хәлки огланам доланып гелди-де, өй эесине:

— Мен оны чагырдым, агам, эмма ол гелен хатлары эели-эесине элтмели болансоң, атдан дүшмән гитди.

Кимдир бири нәразылык билен:

— Элтсе элтиберсин, оны эгләп отурмагың герегем ёк—дийди. — Соң өзи ялы гарры-гуртулар билен отурышжак экен-дә.

— О-хов! Сиз бизиң Дүйшенимизи танаңзок. Ол канунсөер адам. Этмели ишини эдип гутарянча, хич ерде-де дүшлемез.

— Догруданам, ол бир хили адам. Урушдан соң Украинада бир ерде госпиталдан чыкыпдыр-да, шо ерде галыберипдир, доланып геленине яңы бәш йыл болды. Ватаныма өлмек үчин гелдим диййәр. Бүтин өмрүне сопбаш, шейдибем, яшап йөр...

— Хер ничигем болса, хәзир геләймели экен... Ай, боля-да—дийип, өй эеси элини галгадып гойберди.

Обада сарпасы тутулян яшулуларың бири булгур гөтерди:

— Ёлдашлар, кимиң ядына дүшйән болса, бир вагтлар биз Дүйшениң мекдебинде окаярдык. Онуң өзи-де элипбийиң хемме харпыны билип дуранокды герек!— Сөзләп дуран шей диенде гашыны чытды-да, келлесини яйкады. Онуң болуп дуршы хем-ә гең галяндыгыны, хемем янса алып айдяндыгыны аңладярды.

— Догрудан-да, шейледи-ов—дийип, бирнәче сес бирден яңланды.

Отуранлар ерли-ерден гүлүшдилер.

— Сиз нәмәни айдярсыңыз! Шо вагтлар Дүйшен нәхили ҳокгалар чыкармады. А биз болсак, биз болсак оны, догрудан-да, мугаллымдыр өйдүп йөрүпдирис.

Гүлки көшешенсоң, хәлки булгур гөтерен адам сөзүни довам этди:

— Инди болса адам бары гөзүмизиң алнында өсүп етишди. Академик Алтынайың ады бүтин юрдумыза белли. Хеммәмизиң диен ялы орта билимимиз, бирентегимизиң болса ёкары билимимиз бар. Шу гүн биз өз обамызда орта мекдеп ачдык, еке шунуң өзем дурмушың нәзейилли өзгерендигини гөркезйәр. Гелиң, илдешлер, шу булгуры Күркүревиң огул-гызларының мундан буяна-да дөврүмизиң өңде барыжы адамлары болмагының саглыгына ичелиң!

Гөтерилен тосты голдап, хеммеси шовхуи барыны туруздьы, еке Алтынай Сүлеймановна бир затдан гаты утанжына гызарып, булгуры додагына дегирди-де гойды. Эмма байрамчылык кейпли адамлар гүррүңе гүйменип, Алтынай Сүлеймановнаның нәхили болуп отураныны-да аңмадылар.

Алтынай Сүлеймановна бирнәче сапар сагадына серетди. Соң, мыхманлар дашарык чыканда, мен онуң хемме кишиден чете чыкып, ябың гырасында дуран еринден хо-ол депәниң үстүндәки япраклары саралып угран дереклере дыкгат билен сын эдип дураныны гөрдүм. Гүн яшмазының өң яныды. Ол сәхраның үсти билен дереклериң депесине өзүниң солакдан гызгылт шөхлесини салярды.

Мен Алтынай Сүлеймановнаның янына бардым. Мен оңа:

— Хәзир оларың япраклары дүшүп йөр, ол дереклере хемме задың гүллейән яз айларам бир середип гөрсеңиздиңиз—дийдим.

— Менем шо хакда пикир эдйәрин—дийип, Алтынай Сүлеймановна улудан демини алды, соңра болса өз-өзи билен геплешйән ялы:—Хава, җанлы задың хер бириниң-де өз язы боляр, өз гүйзи боляр—дийди.

Онуң нуры гачан гөзи билен йыгырт атан йүзүнде гамгынлыгың хем-де чуң пикире чүммеклигиң аламаты ат чапярды. Ол дереклере аял-гызлара махсус гусса билен середйәрди. Бирден мең гөз өңүме академик Сүлеймановна дәл-де, шатлыга, гамгынлыга хилесиз гараян адаты бир гыргыз аялы гелди. Бу аял хәзир, мегерем, өзүниң яшлык дөврүни ядына салан болса герек. Мениң гөвнүме болмаса, ол дереклере середип дуршуна, бир затлар айтмакчы болан ялы, эмма элинде саклап дуран әйнегини ховлукмач дакынып, о пикиринден дәнен ялы болуп дур.

— Москва отлусы бу ерден сагат он бирде гечйәр өйдйән?

— Хава, гиҗе он бирде.

— Онда мен шона тайын болуп отурайын.

— Нәме үчин бирден бейле? Алтынай Сүлеймановна, сиз бу ерде бирнәче гүнләп болмагы вада берипдиңиз ахырын. Оба сизи гойбермез.

— Ёк, мениң зерур ишим чыкды. Мен хәзириң өзүнде уграмалы.

Илдешлери оңа хер нәче ялбарсалар-да, хер нәче гаты гөрселер-де, Алтынай Сүлеймановнаны ырып болар ялы дәлди.

Гүнем яшып барярды. Лапы кеч болан илдешлери индики гезек бир хепделәп я ондан-ам көп вагтлап гелмәге сөз алансоңлар, оны машына атардылар. Мен Алтынай Сүлеймановнаны станция ченли угратмага гитдим.

Нәме үчин Алтынай Сүлеймановна бейле ховлукдыка? Илдешлериң гөвнүне дегилмегине, ылайта-да оларың гөвнүне шуң ялы гүнде дегилмегине мен пәхимсизлик дийип дүшүндим. Мен ёлда ондан бу хакда сорамага энчеме гезек сынанышдым, эмма богнум ысмады. Эдепсизлигими гөркезмекден горкыма дәл-де, ол хич хили жогап бермез өйдүп богнум ысмады. Ол ёл бойы нәмедир бир зат хакда пикир дерясына чүмүп, сесини-үйнүни чыкармады.

Хер ничигем болса, мен станцияда оңа сораг бердим:

— Алтынай Сүлеймановна, сизиң бир зада-ха гахарыңыз гелипдир, биз сизиң гөвнүңизе деген-ә дәлдирис-дә?

— Гоявериң-ей! Бейле пикири келләңизе-де гетирмәң! Мениң кимден гөвнүм галсын? Өзүмден гөвнүм галаймаса. Хава, өзүмден-ә гөвнүм галса-да галаймалы.

Алтынай Сүлеймановна шейдибем ёла дүшди.

Менем шәхере гайдып гелип, арадан бирнәче гүн геченсоң ондан бир хат алдым. Москвада чак эдишинден көп вагтлап галҗакдыгыны хабар эдип, Алтынай Сүлеймановна шейле язындыр:

«Мөхүм, гайра гоюп болмаҗак ишлеримиң кәндигине гарамаздан, оларың хеммесини бир гыра сүйшүрип, сизе шу хаты язмагы йүрегиме дүвдүм... Эгер мениң шу язан затларым сизе тәсин болуп гөрнәйсе, өзүмиң гүнәрүң берҗек затларымы улы иле етирмекден өтри оңдан ры нәдип пейдаланып болҗакдыгының пикирини өзлеригиңизи сизден улы товакга эдйәрин. Мен бу затлаң не бизиң илдешлеримиз үчин дәл-де, хеммелер үчин-ә дәл ылайта-да яшлар үчин герекли болар дийип пикир эдйәрин. Мен ойлана-ойлана шейле пикире гелдим.

мениң ил өңүндәки ачык боюн алмам. Мен өз боржумы берҗай этмели. Бу хакда нәче көп адам билдигиче, маңа ынсабым шонча-да аз азар берер. Мени чыкгынсыз ягдая саларын өйдүп горкмаң. Екеҗе зады-да гизлеҗек болмаң...»

Мен энчеме гүнләп Алтынай Сүлеймановнаның хатының тәсири билен яшадым. Әхли зат хакда Алтынай Сүлеймановнаның өз адындан гүррүң бермекден башга бир говы алач тапмадым.

Бу 1924-нжи йылда болупды. Хава, хут шо йыл.

Бизиң колхозымызың хәзирки отуран ери шо махал екебара дайханларың кичиҗик бир обасыды. О вагтлар мен яңы он дөрт яшан гызҗагаздым. Өзүмем дүнйәден өтен какамың доганогланынынңкыда болярдым. Эҗемем ёкды.

Гүйз дүшәенде, гурплураклар гышламак үчин даг тарапа гөченлеринде, бизиң обамыза эгни солдат шинелли бир нәтаныш йигит гелди. Онуң шинели мениң ядымда пугта галыпдыр, себәби ол, нәме үчиндир, гара мавутдан тикилгиди, улы ёллардан узакдакы даг себитинде ерлешен бизиң обамызда хөкүмет адамының пейда болмагы үйтгешик бир вакады.

Илки-илкилер ол гошунда командир болупдыр, шоңа гөрә обада-да начальник болмалы бор дийип чыкардылар, соң билнип отурылса, ол хич хили командирем болмандыр, задам. Өзем шол ачлык йыллары обаны ташлап, демир ёла гиденсоң, дерексиз йитен Дашданбекиң оглы Дүйшен бизиң обамызда мекдеп ачып, чага-чугалары окатмага иберилен боларлы.

Ол вагтлар «мекдеп», «окув» диен сөзлер өврешилмедик сөзлер болансоң, адамларың ол сөзлерден кән бир башлары-да чыкып дурмаярды. Кәбирлери мыш-мышлара гулак габардярды, кәбирлери болса бу гүррүңлери хелей гүррүңи хасап эдйәрди, эгер басым ...млар бир ере йыгналан болаймаса, мекдеби адам...ың ятларындан чыкараймаклары-да мүмкинди. Ме...өзүмден улы доганогланым: «О нәмәниң йыгнагына, си...ыдама шейдип, адам барыны ишден гойярлар» ...низ а...хүңүрдейәрди, соңра велин, хер ничик-де болса, — ... эерләп, йыгнага гитди. Олар угрансоң, бизем де у...ланлары билен шол ере эңәендирис.

Адатча йыгнак гечирилйән ер болан шол депә д
мимиз демимизе етмән барып етенимизде, хәлки эг
гара шинелли хортаң йигит пыяда геленлер билен а
лыларың бир топбагының өңүнде геплэп дурды. Он
сөзлерини оңат эшитмэмизсоң, биз дыкнышып, өңра
сүйшйәрдик, эмма эгнине ямалы поссун атынап бир
жа, гөйә яңы укудан туран ялы, о геплэп дураның сөз
ни бөлди отурыберди.

Ол сакавлап диен ялы:

— Ай, оглум, озаллар чагалары моллалар окада
ды, биз сең какаңа-да белет, олам биз ялы бир ен
ёлукды. Ханы айтсана, нәвагт молла болуп йөрсүң се

Дүйшен перте җогап гайтарды:

— Мен молла дэл, яшулы, мен комсом... йигит, ...да өз айлыгыңа ок
галары моллалар дэл-де, ...көңдүр. Бизе азарыны етирм
гошун гуллугында с... ...амызам өзүмизе етик...
хабарым барды. Ин... ...ды-да, Сатымгул атының башын

— Онуң биче... ...үрди. Бейлекилерем онуң ызына дүшү

— Берекел... ...ишен болса эли кагызлы галыберди. О п

— Хав... нирә гитжегини-де билмеди...

мага ибе... ...иң Дүйшене небсим-җаным агырды. Гапдалым
...ек. М...
атлы гелен доганоглан агам:

— Хәък, сачы кесилен, сен бу ерде нәме ишлейә
нәме агаңы өвелдип дурсуң, угра өе!—дийип гыгы

дийлен зат начальниклере герек, биз болсак бир гара-
маяк халк. Бизиң башымызы чашырыбам отурма!

Сеслер ятышды.

Алҗыран Дүйшен төверегиндәки адамларың йүзле-
рине сиңе сын эдип:

— Эйсем сиз өз чагаларыңызың окамагына гаршы-
-да?—дийип сорады.

— Гаршы болаямызда гүйч билен межбур эдермиң?
Ол эйямдан оба гөчендир. Инди биз азат халк, нәхили
яшамак ислесек, шо хили хем яшарыс!

Дүйшен гахардан яңа чым гызыл болды. Ол шине-
линиң илгенчегини сандырап дуран бармаклары билен
...дырды-да, гимнастёркасының кисесинден дөрт эп-
Бизи... кагызы чыкарып, эплимини язды-да, оны
екебара дайха...
лар мен яңы он дөрт яшан ...ары окатмалы дийлип
йәден өтен какамың доганогла...ри басылан шу кагы-
Эҗемем ёкды.

...в берен ким, эрк бе-
Гүйз дүшәенде, гурплураклар гы...иң канунлары-
тарапа гөченлеринде, бизиң обамыза э...
нелли бир нәтаныш йигит гелди. Онуң шкр!
ядымда пугта галыпдыр, себәби ол, нәме үчинрлы, гүйч
мавутдан тикилгиди, улы ёллардан узакдакы да...атылар
тинде ерлешен бизиң обамызда хөкүмет адамгитди,
пейда болмагы үйтгешик бир вакады. ...нлан-

Илки-илкилер ол гошунда командир болупдыр, ...нле-
ңа гөрә обада-да начальник болмалы бор дийип чык...ду-
дылар, соң билнип отурылса, ол хич хили командир
болмандыр, задам. Өзем шол ачлык йыллары обашен
ташлап, демир ёла гиденсоң, дерексиз йитен Дашдаем-
бекиң оглы Дүйшен бизиң обамызда мекдеп ачып, чати

— Дур энтек, сен жигит, яман догумлыжа гөрүнйәң-ле!—дийип, Дүйшениң сөзүни бөлди. Ол гыллыгыны саркдырып, ене нышана чененйән ялы, гөзлерини гырпылдатды.— Ине, сен: «Мекдеп ачарын!» дийип, бүтин оба жар чекйәрсиң. Өзүңе серетсең велин, не эгнинде поссуның бар, не аягың астында атың бар. Кемтересинден, элиң аясы ялы сүрлен ериңем-ә ёк, ховлыңда екеже дөрт аяклың-да ёк! Илиң малына талаң салаймасаң, дурмушыңы нәдип долажак ахырын, ягшы йигит?

— Дурмушы доламагыңам бир зады бор. Айлык аларын.

— Ә-ә, шей дийсене!—дийип, Сатымгул өз-өзүне гөвни етен киши болуп, эериң үстүнде отуран ериндеи хекгерилди.—Инди бары дүшнүкли. Онда, жигит, өз нажадыңы өзүң гөрүбер, чагалары-да өз айлыгыңа окадыбер. Хөкүметиң пулы көпдүр. Бизе азарыны етирме, худая шүкүр, өз аладамызам өзүмизе етик...

Шу сөзлери айтды-да, Сатымгул атының башыны өйүне бакан өврүди. Бейлекилерем онуң ызына дүшүп уграды. Дүйшен болса эли кагызлы галыберди. О пахыр инди нирә гитжегини-де билмеди...

Мениң Дүйшене небсим-жаным агырды. Гапдалыма атлы гелен доганоглан агам:

— Хәък, сачы кесилен, сен бу ерде нәме ишлейәң, нәме агзыңы өвелдип дурсуң, угра өе!—дийип гыгырянча, Дүйшене аңкарылып дурдум. Агамың хемлесини эшидип, огланларың ызындан ылгадым. Ол шонда-да кәйинжирейәрди: «Гөрсене муны, буларам эййәм йыгнага гатнаманы өвренипдирлер-ә!»

Эртеси гызлар болуп сува гидемизде. Дүйшен деряның боюнда бизе габат гелди. Ол эли пилли, кәтменли, палталы, көне бедрели сува уруп, деряның о кенарына гечди.

Шол гүнден башлап, хер гүн эртир эгни гара шинелли Дүйшениң шол депеде ташланып гидилен атятага бакан пыяда ёл билен гидип барядыгыны гөрмек болярды. Диңе гич агшамлар ол оба доланып гелйәрди. Биз онуң улы бир арка гызган я-да сыпал алып барянныны йыгы-йыгыдан гөрердик. Адамлар оны алысдан гөрүп, үзеңңилерине галардылар-да, эллерини гөзлерине көлегеледип, гең галыжылык билен:

Ол аркасы йүкли барян Дүйшен мугаллым-а дәлдир-дә?—диишердилер.

— Эдил өзи.

— Хәък бенде. Мугаллымчылык ишем еңил иш дәл боларлы-да.

— Сен, нәме, еңилдир өйтдүңми? Серетсең, аркасындакы йүки байың өйденичерсиниңкиден кем дәл.

— Илиң өңүне чыкып геплешини гөреңде-хә, телпек гояймалы!

— Оң себәби элинде мөхүрли кагызың барлыгы-ла, вах. Бар гүйч шо кагызда.

Бир гезек обамызың ёкарсындакы даг этегинден тезек чөпләп, мас йүкленип гелйәркәк, мекдебе совулдык. О ерде мугаллымың нәме эдйәнини гөресимиз гелди. Палчыкдан ясалан көне сарай озал бир байың атятагыды. Гышына бу ерде гайда гулунлан байталлары саклардылар. Совет хәкимиети геленсоң, ол бай нирәдир бир ере гөчүп гидипдир, атятак болса галыберипдир. О ерик адам аягы секмейәрди, атятагың даш-төверегини шалгамдыр яндак тутупды. Инди дүйбүнден чапылан чөплер о четде бир ере үйшүрилип гойлупдыр, ховлының ичи арассаланыпдыр. Атятагың ягыш ягып опурылан диварлары палчык билен сувалыпдыр, екеже халка илишип дуран җыгылдавук гапысы болса бежерилип, ерине элтилипдир.

Биразаҗык дем-дынҗымызы алалы дийип, эгнимиздәки халталарымызы ере гоямызда, үсти-башы лая булашан Дүйшен гапыдан даш чыкды. Бизи гөрүп, ол бирхили болды, соңра болса йүзүниң дерини чалып, хошамай йылгырҗаклады.

— Нireден гелйәңиз, гызлар?

Биз халтамызың гапдалында отурдык-да, утанҗырап, бири-биримизе середишдик. Дүйшен утанҗаңлыкдан яңа дымяндыгымызы аңып, гөвүнлик бермек максады билен, бизе гөз гыпып гойберди:

— Халтаңыз-а өзүңизденем улы экен. Бу ерик гелип гөрениңиз гаты говы болайыпдыр, гызлар. Бу сизиң окамалы ериңиз болмалы. Мекдебиңиз тайын дийәйсегем болҗак. Яп-яңы мекдебиң бир бурчунда пеҗе меңзеш бир зат отуртдым, турбасынам тамың үстүне чыкардым, ханха гөрйәмисиңиз! Инди гыш үчин одун тайынлаймак галды, о-да оваррам-ла, даш-төверегимиз гызгандан долы. Мекдебиң ичине болса көпрәк сыпал дүшәрис-де, окува башлабирис. Ханы, окасыңыз гелйәрми, мекдебе гатнармысыңыз?

Мен өз җораларымдан экабыррак боламсоң, җогап берейин дийдим:

— Эгер гелнеҗем гойберсе гатнарын.

— Нәме үчин гойбермесин ахырын, гойберер, гойберер. Сең адың нәме?

Сынымың дешигинден гөрнүп дуран дызымы элимиң аясы билен япып:

— Алтынай —дийдим.

— Алтынай—говы ат. Сең өзүңем говы болмалы, шейле герек!— Ол шейле бир мылайым йылгырып гойберди велин, бирхили гөвнүме ярайды.—Ине, сен, Алтынай, бейлеки чагаларам мекдебе алып гел. Болямы?

— Боля, агам.

— Мең адымы мугаллым дийип тутуң. Мекдебе-хә серсдип гөрэймерсиңиз? Горкмаң-да, гирибериң.

— Ёк, биз өе гитмели—дийип, биз утана-утана айтдык.

— Боля-да, гидибериң өйүңизе. Окамага гелеңизде гөрэерсиңиз. Мен гараңкы дүшмәнкә, ене бир гезек гызгана гидип гелейин.

Дүйшен элине йүп билен орак алды-да, гызган йыгмага уграды. Бизем еримизден туруп, халтамызы аркамыза алдык-да, оба бакан уградык. Бирден мең келләме бир хыял гелди.

— Ханы, аяк чекиң-ле, гызлар!—дийип, мен җораларыма гыгырдым.—Гелиң, халтамыздакы тезеги мекдепде гоюп гиделиң, шейтсек гыш үчин одунымыз көп болар.

— Нәме, өйүмизе эли бош бармалымы? Бай, мунуң акыллысыран болшуна серед-ә!

— Ызымыза гайдып, ене чөплэерис.

— Гойсана, гыз. Инди гич. Өйде кәйәрлер.

Гызлар маңа гарашман, өе хайдамак билен болдулар.

Шол гүн шейтмәге өзүми нәмәниң меҗбур эдендигине хенизе-бу гүне ченли-де дүшүнип билемок. Я-ха җораларымың айданымы этмәнине гахарланып, өз гепими гөгертҗек болупдырын я-да гөдек адамларың эрк диен, арзув диен затдан мени яш башымдан махрум эдендиклери үчин гахарыма яңкы нәтаныш адама нәме-де болса бир ягшылык этҗек болупдырын. Аслыетинде-хә мен оңа хәлки йылгырмасы үчин ягшылык этмекчи болупдым, себәби өзүме эден ынамы үчин, айдан хоша-

май-хошамай сөзлеринден яңа йүрегим ерине геләйди. Өз хакыкы такдырымың, шатлыклы хем-де жебир-жепалы дурмушымың ичи тезекли долы халталы гүнден, хут шол гүнден башланандыгыны такык билйәнем, хут шейледигине ынанянам. Мениң бейле диймегимиңем себәби бар. Мен өзүме нәме жеза берилжекдигинден ховатырам этмән, о хакда пикирем этмән, йүрегиме дүвен задымы өмрүмде биринжи гезек этдим отурыбердим. Жораларым ташлап гиденсоңлар, мен Дүйшениң мекдебине доланып бардым-да, халтамдакы тезеги ишигиң агзына дөкүп гайтдым, соңра болса ене тезек чөплемек үчин даг этегине ылгадым.

Хамала диерсиң, гүйжүми нирә сарп этжегими билмейән ялы, шол ылгавымы язман барярдым, йүрегим велин эдил улы бир эдерменлик эдене меңзеш, шатлык барындан долуды. Гөвнүме болмаса, гүн хем мениң нәмә шатланяндыгымдан хабардар ялыды. Хава, өзүмиң шейле еңил гопяндыгымдан, эркин ылгайшымдан гүнүң хабардардыгына ынанярынам. Себәби, мен кичижигем болсам, бир эдерменлик этдим ахырын.

Гүн байырларың аңырсында гизленип барярды, эмма гөвнүме болмаса, мени сынлап кейпден чыкмак үчин, олам яшмага ховлукмаян ялыды. Гүн мениң ёлума ягты салярды: гүйзүң солгун топрагы аягымың астында өвшүн атып ятырды. Гуры сызаларың башлары чар тарапа чабраян ялны ядыңа салярды. Эгнимдәки кырк ямалы бешметимиң күмүш реңкли иликлери гүнүң ховрундан яңа янайын диййәрдилер. Мен велин бегене-бегене ылгап баршыма ере, асмана, шемала йүзленип: «Середиң маңа! Середиң, мен нәхили багтлы! Мен окарын, мекдебе гидерин, бейлекилери-де ызыма салып гидерин!..» диййән ялыдым.

Нәче вагтлап шейдип ылганым-а билемок велин, тезек чөплемелидигим бирден ядыма дүшди. Бу ерде арлы томус сүри-сүри мал бакылыпдам, хачан гелсең, тезек аягыңы басан ериңден нәче дийсең тапылардам велин, шу махал олары эдил ер ювудан ялыды. Белки, мен гөзлән дәлдирин? Ондан-оңа ылгашлап, нәче узага гитдигимче, тезек шонча-да селчеңлейәрди. Шонда халтамы иргөзин долдурмага етишмен өйдүп горкыма өзүми о сызалыкдан бу сызалыга уруп, бай, алжыраярдым-а. Бар чөпләним зордан ярты халта етип-етмәнкә-де гүн яшып, иңрик гаралмак билен болды.

Чөл-бееванда хенизлер шейле гиҗә галан сапарым болманды. Ынс-җынссыз, сес-үйнсүз белентликлериң үстүни гиҗәниң гара ганаты өртүпди. Горкымдан яңа нәме эдип-нәме гоянымам билмән, халтамы эгниме атдым-да, ылгадым оба тарап. Шейле бир халым харапды велин, богазыма сыгдыгындан гыгырып аглабересим гелйәрди, йөне Дүйшен мугаллым шуң ялы наладжедейинлигими гөрәйсе, нәме диеркә диен пикир саклаярды. Хамала диерсиң, мугаллым гапдалымдан сереӗдип дуран ялы, мен төверек-дашыма ялтакламагы-да өзүме гадаган эдип, барха этими гаталдярдым.

Өйүмизе демим демиме етмән, гарадере батып, чаңа булаша-булаша зордан етдим. Демими улудан алып, босагадан әтледим. Одуң башында отуран гелнеҗем мени гөренден сычрап турды. Ол гаты гахарҗаң, гаты ызгытсыз аялды.

— Нирелерде энтәп йөрсүң?—дийип, алкымыма геленде, гайтарара җогап тапман дуршумам шолды велин, ол халтамы силкип алды-да, зыңып гойберди. — Узынлы гүн чөплән тезегинем шумы?—Җоралары нәмәниң нәмедигини эййәм бушлан болара чемели.—Хәък, маңлайы гара дийсәним! Мекдепде нә көрүң бар? Шо мекдепде җаның чыкаян болса болмаярмы!—Гелнеҗем гулагымдан тутуп, келләме юмрукламага чемеленди.— Хәък, сен харам тула! Гурт чагасындан экди боласы ёк-ла. Илиң чагасы тапан-тупаныны өйүне дашаяр, бу болса өйүнден дашаяр. Индем бир голайына бар шо мекдебиң, тойнагыны гыркайын. Мекдеп дийленде загырдыклап дурар ялы болаймазмыкаң...

Мен сесими-үйнүми чыкармаярдым, галмагал этмезлиге чалышярдым. Соңра ожакда янып дуран ода гөзүм дүшенде велин, чалҗа пишигимизи юващҗа сыпалап, гөзяшымы хич киме билдирмән аглаярдым. Пишигимиз мениң аглаянымы хемише билерди-де, дызыма мүнүп отурарды. Мен гелнеҗемиң юмрукларының ызасындан яңа агламаярдым. Ёк, мен ол юмруклара инди өвренишмели дәлдим. Аглаянымың себәби гелнеҗемиң мени хич хачан мекдебе гойбермеҗекдигиди...

Шондан ики гүн соң эртир ирден обамызың итлери иргинсиз үрүшйәрди, кимлериңдир батлы сеслери-де эшидилйәрди. Гөрүп отурсак, Дүйшен өйме-өй айланып, чагалары мекдебе йыгнап йөрен экен. Ол вагтлар обада көче диен зат болмазды, хер ким өз чатмасыны ислән

еринде дикэерди. Дүйшен билен онуң ызындакы чагалар ол өйден бу өе топар тутуп айланып йөрди.

Бизиң өйүмиз обаның аңры четиндеди. Гелнеҗем икимиз сокуда дары дөвйэрдик, агам болса сарайың яныңдакы урымызы агтарып, ондакы бугдайы базара әкитмек аладасы биленди. Биз агыр сокы дашларыны гезекли-гезегине етишибилдигимизден индерйэрдик, эмма мен шол икаралыкда-да мугаллымың өзүмизден узакдадыгына-якындадыгына серетмэге етишипдим. Гелнеҗемиң мени мекдебе гойбермеҗегине гөзүм етип дуранам болса, Дүйшен шу ере гелип, иң болманда, яшаян ерими бир гөрәйсе дийип дурун. Шоңа гөрэ-де, мен мугаллым бизе етмэн, ызына гайдыбермэбилсе ягшыдыр дийип дилег эдйэрин.

Дүйшен инди окувчылары болҗак чагалары ызына дүшүрип гелшине, мең гелнеҗем билен:

— Салавмалейким, дайза, армавериң! — дийип саламлашды.— Көмек герек болса-ха гук дийэйиң, ынха, түвелеме, бир сүри бардырыс.

Гелнеҗем нэмедир бир затлар самырдады, агам велин келлесинем галдырмады.

Муңа Дүйшен дарыгып дурмады. Ол ховлың ортасында ятан чапгы яссыгың үстүнде җайлашды-да, кагыз-галамыны элине алды.

— Шу гүн мекдепде окува башлаярыс. Гызыңыз нәче яшында?

Гелнеҗем җогап гайтармады-да, гахарына элиндәки дашы сока патладып гойберди. Онуң бу эдилйән гүррүңи унамаяндыгы хакды. Мениң велин: «Инди нэхили борка?» дийип, ичими ит йыртярды. Дүйшен маңа серетди-де, йылгырды. Өңки гезекки ялы, бу гезегем онуң йылгырмасы гөвнүме ярапды.

Ол:

— Алтынай, сен нәче яшында? — дийип сорады.

Мениң җогап бермэге богнум ысмады.

— Нәчедиги билен нэме ишиң бар, сен, нэме, барлагчы гоюлдыңмы? — дийип, гелнеҗемиң гонҗуна гор гуюлды.— Бу гызың бар аладасы окув дэл. Бу етим-есирлер-э бейледе дурсун, энеси-атасы барларам окап дуранок. Бир топарыны дашыңа топлапсың, шолары мекдебиңе сүрүбер, сең бу ерлик ишиң ёк.

Дүйшен лаңңа ериңден галды.

— Нэме айдяныңызыбери билйэңизми! Эйсем эне-

сиз-атасыз галаньна ол гүнәкәрми? Я-да етим чагалар окамалы дәл диен канун бармы?

— Сең канунлаң билен ишим ёк. Мең өз канунлам бар, маңа ёл гөркезҗек болуп азара-да галма!

— Бизиң хеммәмизиңем кануиларымыз бирдир. Эгер-де буҗагаз гыз сизе герек болмаса, бизе герек, Совет хәкимиетине герек... Бизиң гаршымыза гитсеңиз, ёлам гөркезмели борус!

— Сен, начальник, нирден бизиң башымыза дүшәйдиң! — дийип, гелнежем болмаҗыны болды.— Бу гыза гөз-гулак болмалы кимдир өйдйәрсиң? Муны экләп-саклаян менми я-да сен, еди гапыда ер тапмадык дийсә!..

Көйнексиз агам урудан чыкаймадык болса, бу гүррүниң нәме билен гутарҗагыны билер ялы дәлди. Адамсының өйдедигини ядындан чыкарып, аялының баш гошмасыз зада баш гошяньна агам бирҗик-де чыдам этмейәрди. Шейденде ол аялыны өлдир ялы енҗерди. Гөрнүшине гөрә, бу гезегем онуң яман гахары гелен боларлы.

Ол урудан келлесини чыкарып:

— Эй, хелей, хачандан бәри сен бу өйде ханлык сатып económ угрaдың, хачандан бәри хөкүм йөредип уградың?—дийип, хайкырды.—Азрак яңра-да, көпрәк ишле. Сен болсаң, Дашданбекиң оглы, сенем о гызы әкит-де, ислесең окат, ислесеңем, дирилигине ювут. Өзүңем гөзүме гөрүнме!

Гелнежем надаралык этҗек болуп:

— Шей дийсене, ол-а мекдеп дийип энтәп йөрмели, өе ким серетмели? Хеммесине менми?

Шей диенем шолды велин, әри:

— Гап сесини! — дийип хемле урды.

Эрбет задың ягшы тарапам бардыр дийлени. Шейдибем, маңа илкинҗи гезек мекдебе гатнамак миессер болды.

Шол гүнден башлап, Дүйшен хер гүн ир билен өйме-өй айланып, бизи мекдебе әкидйәрди.

Илки гезек мекдебе барамызда, Дүйшен бизи ере дүшелен сыпалың үстүнде отурдып, хер хайсымыза бир депдер, бир галам, бир ясы тагтаҗык беришдирди.

— Язмага аматлы бор ялы, тагтаны дызыңызың үстүнде гоюң — дийип, Дүйшен дүшүндирди.

Сонра ол бир рус адамының дивара елменги суратыны гөркезди.

Ол:

— Бу — Ленин! — дийди.

Мен шо сураты өмүрбойы ядымда сакладым. Нәмесиндендир, мен соңра ол сурата габат гелмедим, шоңа гөрә-де мен оны өз янымдан Дүйшениңкидир өйдер йөрердим. Шол суратда Ленин эгни бирнеме гиңрәк харбы пенҗекли, дулуклары салланып дуран хем-де сакгалы өсгүн ялы болуп гөрүнйәрди. Яралы элиниң саргысы эгнинден асылгыды, арканрак гайшып дуран папагының астындан эсерден гөзлери середип дурды. Онуң юмшакдан гөвүн гөтериҗи гарайшы бизе:

«Өзүңизе нәхили ажайып гелҗегиң гарашяныныбери билседиңиз, балалам!» диййән ялыды. Шол асуда пурсатда ол, хакыкатдан-да, мениң гелҗегим хакында пикир эдйәндир өйдйәрдим.

Йөнекей кагыза чап эдилен сураты, гөрнүшине гөрә, Дүйшен көпден бәри саклап гелйәне меңзейәрди, ол эпин тутуп, гыралары сүрлүп гидипдир. Эмма мекдебиң дөрт диварында шу суратдан башга хич зат ёкды.

Дүйшен бизе шейле диерди:

— Чагалар, мен сизе окаманы, хасапламаны өвредерин, харплар билен санларың нәхили язылянынч гөркезерин. Өз билйән затларымың хеммесини өвредерин...

Догрудан-да, ол өз билйән затларының хеммесини гең галаймалы сабырлылык билен өвретди. Ол хер бир окувчының янына барып, галамы нәхили тутмалыдыгыны гөркезйәрди, соңра болса бизе дүшнүксиз сөзлери хөвес билен дүшүндирйәрди.

Хәзир шо хакда ятлап, депе сачым үйшйәр гидйәр: өзи зордан хетҗиклӛп окаян чаласоват халына, голуның астында екеҗе окув китабы, хатда адаты бир харплыгы-да ёк халына, шейле улы ише баш гошмага бу йигидиң йүрек эдйәйшини. Еди пышдына ченли соватсыз боланларың чагаларыны окатмак оюн ишми дийсене. Окатмагың программасыдыр методикасындан-а Дүйшениң аздакәнде хабарының болмандыгам белли зат. Хас догрусыны айтсак, Дүйшениң программадыр методика диен затларың бардыгындан-да хабары ёкды.

Дүйшен бизи башардыгыча, нәхили окаданда говудыр өйтсе, шоң ялы эдип окадярды. Эмма мен онуң түйс йүрекден хыжувлы япышан ишиниң бидерек гитмәндигине гаты ынаняп.

Эдерменлик гөркезерин өйдүп гөвнүне гетирмедик болса-да, киши эдерменлик гөркезибилди. Догрудан-да, эдерменлик кеми ёкды, чүнки палчыкдан ясалан шол мекдепде, ярчыкларындан даг гершиндәки гардан башга зат гөрүнмейән мекдепде шо махаллар өз обасындан даш чыкып гөрмедик гыргыз чагаларына бирден тәзе, озал гөрүлмедик, эшидилмедик тәзе дүнйә ачылды ахырын.

Ленинин яшаян Москва шәхеринин Өвлүйәатадан*, хатда Дашкентденем көп-көп эссе улудыгына, дүнйәде Талас җүлгеси ялы улы-улы деңизлериң, шол деңизлерде даглар ялы әгирт гәмилериң йүзйәндигини биз хут шол махал билипдик. Базардан гетирилйән небитиң ерден газылып алыняндыгыны-да шонда билипдик. Халк бир-неме гурпланса, бизиң мекдебимизиң гиң-гиң пенҗирели улы ак җайда ерлешҗекдигине-де, окувчыларың стол башында отуруп окаҗакдыкларына-да биз шонда пугта ынаныпдык.

Элипбийиң зордан башыны чатып, энтек «эҗе», «ка-ка» дийип язманы өвренмәнкәгем, «Ленин» сөзүни кагыз йүзүне гечирип уграпдык. Бизиң сыясы сөзлүгимиз «бай», «батрак», «Советлер» диен аңлатмалардан ыбаратды. Дүйшен бизе ене бир йылдан «революция» сөзүни язманы өвретмәге сөз берипди.

Дүйшениң айдян затларыны диңләмизде, фронтларда аклара гаршы өзүмизем онуң билен билеликде сөвешйәндирис өйдйәрдик. Ленин хакда гүррүң эдип беренде, ол гөйә оны өз гөзлери билен гөрен ялы, толгуна-толгуна геплейәрди. Онуң айдян затларының көпүсиниң бейик сердар хакда халкың дөреден роваятыдыгына мен ин-ди-индилер дүшүнйәрин, эмма Дүйшениң элинде окан бизе о затларың әхлиси эдил сүйдүң акдыгы ялы хакыкат болуп гөрүнйәрди.

Бир гезек биз ондан:

— Мугаллым, сиз Ленин билен эллешип гөршүпмидиңиз?—дийип, хич зады гөвнүмизе гетирмән сорадык.

Шонда бизиң мугаллымымыз гынана-гынана келлесини яйкап:

— Ёк, чагалар, мен Ленини хич хачан гөрмәндим — дийди.

---

* Өвлүйәата—Алмаатаның өңки ады. (Терж. бел.).

Ол утанжаң халда улудан демини алды. Бизиң өңүмизде «Ленини хич хачан гөрмэндим» диййп айтмак оңа гелшиксиз болан борлы.

Ол хер айың аягында өз иши билен волоста гидерди. О ерик ол пыяда гидерди-де, ики-үч гүнден долапып гелерди.

Шол гүнлер бизиң йүрегимиз гаты гысарды. Эгер сүйтдеш доганым боланам болса, мен оңа Дүйшене гарашышым ялы такатсыз гарашмаздым. Мен, айын болмаса, гелнежем гөрмез ялы, ассырынлык билен дашарык чыкардым-да, аркасы торбалы мугаллым хачан гөрнеркә диййп, онуң гөвне якымлы йылгырышыны хачан гөреркәм диййп, онуң билим берйән сөзлерини хачан эшидеркәм диййп, сәхраның ичи билен гелйән ёла узак вагтлап гөзләр дурардым.

Дүйшениң окувчыларының ичинде иң экабыррагы мендим. Белки, шоңа гөрә-де мен бейлекилерден говы окандырын, йөне онуң себәби еке олам дәл болса герек. Мугаллымың айдан хер бир сөзи, онуң гөркезен хер бир харпы мениң үчин мукаддесди. Мениң үчин дүнйәде Дүйшениң өвреден затларына акыл етирмекден мөхүм зат ёкды. Мен онуң берен китабыны аяп сакладым, шоңа гөрә-де харплары ере орагың ужы билен чыздым, хаятларың йүзүне көмүр билен, гарың, киршенли ёлуң үстүне чыбык билен яздым. Дүнйәде мениң үчин Дүйшенден ылымдар, Дүйшенден акылдар адам ёкды.

Гыш дүшүп гелйәрди.

Илкинжи гар ягынча, биз мекдебе депәниң дүйбүнден акян чагыллы ябың ичинден йөрәп гечип гатнардык. Соң-соңлар бейдип гечер ялы болмады, бузлы сув аякларыңы доңдурып барярды. Айратынам көрпелериң гүни кынды. Оларың гөзлерине яш инер гидерди. Шонда Дүйшен олары япдан гужагына алып гечирерди. Ол бирини бойнуна мүндүрерди, бирини элине аларды, шейдибем әхли окувчыларыны япдан гезекмежине гечирерди.

Хәзир, шо затлар ядыма дүшенде, хут шейле боланына өзүмем бирхили ынанмажак болян. Эмма шо махаллар адам бары я-ха өз наданлыклары себәпли, я-да акылы етмезликлери себәпли, Дүйшени яңса аларды. Айратынам дагларда гышлаян, бу ерик диңе ун үветмәге гелйән байлар шейдерди. Келлеси тилки дерисинден

тикилен телпекли, эгни гоюн дерисинден безелип тикилен поссунлы ол байлар, мүнүп гелйән сарч атлары гүзериң башында бизиң деңимизе етенде, энчеме гезек Дүйшене гөзлерини алардып середипдилер. Кимдир оларың бириси пыңкыран болуп, гапдалындакыны хүрсеклән болуп яңса алярды:

— Серетсене, бирини бойнуна мүндүрипдир, бирем элинде!

Бейлеки бирем хоргурян атыны гамчылап, онуңка хә берйәрди:

— Әх, мен гурайын, икинҗи аял эдип шуны алмалы экеним велин, озал билмәндирин-дә!

Шейдибем, олар мүнүп отуран ябыларының аягына япышан лайы үстүмизе сычрада-сычрада, гүлкә салып гидипдилер.

Шонда мениң шол гөмүк адамларың ызындан етәгеде, ябыларының уянындан тутуп: «Бизиң мугаллымымыза бейле дил етирмәң, сизе акмак адамлар диерлер!» диесим гелйәрди.

Эмма гаравсыз гызҗагазың сөзүне ким гулак асҗакды? Мениң гахарымы ювудаймакдан башга алаҗым ёкды. Дүйшен велин гөйә хич зат эшитмедиксирән болуп, гөвнүбир ялыды. Хайсыдыр бир шорта сөз тапып, ол гыҗытлары ядындан чыкаран киши болуп, бизи гүлүшдирерди.

Дүйшен хер нәче җан чексе-де, деряҗыгың үстүне көпри салмак үчин агач-тагта тапмак оңа башартмады. Бир гезек мекдепден гайдып гелйәркәк, чагалары о ян йүзүне гечирип, Дүйшен икимиз кенарда икичәк галдык, чагаларың аягыны сува батырмазлык үчин, даш билен баҗакдан гечелге ясамак карарына гелдик.

Хакына гараңда, оба адамлары үйшүп, үч-дөрт саны агач-тагта тапайсалар, окувчылар гечер ялы көпрем тайяр болаймалыды. Эмма адам бары шол ваглар өз надаплыкларары зерарлы окув диен зада үнс бермезди. Дүйшени болса башга иш тапмазлыкдан яңа чагалар билен гүйменип йөрен хасап эдерди. Окадасың гелсе, окат, окатмасың гелсе, өйли-өйүне дагыдып гойбер диен ялыды. Өзлери атлы гезип йөренсоңлар, көпри герекдирем өйденокдылар. Бизиң адамларымыз, хер ничик-де болса, хич кимден кем дәл, хич кимден акылсыз дәл йигидиң кынчылык ве махрумчылык барына дөз гелип, яңсылама ве гыҗалат барына чыдап, чагалары

нәме үчин окадяндыгыны, онда-да шейле бир эржеллик хем-де тутанъерлилик билен окадяндыгыны пайхасланып гөрмелидилер.

Биз дашдан гечелге ясанымызда, ерде гар ятырды, сувам буз ялыды. Дүйшениң аякяланач халына ирмән-арман ишлемәге нәдип дөз геленини гөз өңүне гетирип билемок. Мен-ә аягым сувуң дүйбүне етенде, эдил янып дуран көмрүң үстүнден басаяндырын өйдйәрдим. Сувуң ортарагына етиберемде бирден балдырымың дамары чекди велин, эдил ики бүкүп баряр. Гыгырыбам билемок, билими языбам билемок, йөне сува эңлип барян. Дүйшен бир даш оклады-да, мең яныма бөкүп гелди, голумдан тутды-да, кенара чыкарып, мени шинелиниң үстүнде отуртды. Ол кәте мениң гөкдалак болан аякларымы овкаларды, кәте-де үшән бармакларымы гошавужына гысып үфләп йылыдарды.

Көмеклешжек болсамам, Дүйшен:

— Герек дәл, Алтынай, шу ерде отур-да, йылын. Өзүмем бир зат эдерин...— диерди.

Ахырсоңы гечелге тайын боланда, Дүйшен әдигини гейди-де, хабабайлап отуран еринден маңа гарап йылгырып гойберди:

— Ери, жиҗим, йылыдың герек? Ине, шейт-де, шинели гейин!

Шей дийип, бираз дымды-да:

— Шо гезек чөплән тезегиңи мекдепде гоюп гиден сенми, Алтынай? — дийип сорады.

— Хава, мендим — дийдим.

Ол, гөйә өз янындан: «Менем шейле гүман эдйәрдим!» диййән ялы, чына беримсиз эдип йылгыржаклады. Мугаллымың шейле йөнекейҗе бир хадысаны-да биленлигине ве ядындан чыкармандыгына хайран галып, шонда яңакларымың гызарып гидени хенизлерем ядымда. Бегенҗимден яңа депәм гөге етди. Дүйшенем мениң бегенҗими аңды.

Келләмден сыпалап, ол шей дийди.

— Акылыңдан айланайын, жиҗим. Сениң укыбыңам говы... Әх, мен сени улы шәхере бир иберип билсемдим. Нәхили адам болуп етишердиң!

Дүйшен кенара тарап батлы әдимләп гитди.

Хәзирем ол мениң гөзүмиң алнында эдил шол шаглап акян деряҗыгың боюнда элини аркасына тутуп, даг башларындан өвүсйән шемалың ак булутлары ковалайшына

ялдырап дуран гөзлери билен середип дуран ялы болуп дур.

Шо вагт ол нәмәниң пикирини этдикә? Белки, догрудан-да, ол шо махал мени улы шәхере окува ибермегиң арзувыны эдендир? Мен велин шо махал Дүйшениң шинелине доланып дуршума шейле пикир эдйәрдим: «Эгер-де мугаллым мениң доганым болаян болсады! Эгер-де мен өзүми онуң бойнуна оклап, оны пугта гуҗаклап билсемдим хем-де гөзлерими мәкәм юмуп, дүнйәдәки иң сүйҗи арзувларымы онуң гулагына чавуш чаксамдым! Эй, таңрым, оны маңа доган этсене!»

Мегерем, шо махал бизиң хеммәмизем өз мугаллымымызы онуң адамкәрчилиги үчин, онуң хошниетлери үчин, бизиң гелҗегимиз хакдакы арзувлары үчин говы гөрендирис. Мениң пикиримче, биз о вагтлар оглан-огланҗыгам болсак, шуңа дүшүнйәрдик. Ёгсам хер гүн шейле узак мензиле гатнап, шемалдыр сыргындан яңа демимиз демимизе сыгман, эңашак гаялара чыкмага бизи нәме меҗбур эденмиш? Мекдебе бизиң өзүмиз гидйәрдик. Бизи о ерик зор билен әкидйән ёкды. Агзымыздан чыкян демимиз йүзүмизде, эллеримизде эшигимизде гыравлап дуран шол совук сарайда үшәп отурмага бизи хич кимем меҗбур эденокды. Бейлекилер Дүйшениң айдян затларына отуран ерлеринде гулак асяркалар, пеҗиң янына барып, гезек-гезегине йылнардык.

Шейле аязлы гүнлериң биринде (мениң ядыма дүшүшине гөрә, бу январың ахырларыды) Дүйшен бизи өйме-өй айланып, мекдебе әкидипди. Ол гашларыны бүргүдиң ганаты ялы яйып, сесини-үйнүни чыкарман гелйәрди, йүзи болса эдил тапланан гара полатдан ясалана меңзейәрди. Биз хенизе-бу гүне ченли өз мугаллымымызы бейле халда гөрмәндик. Оңа середип, бизем бирхили ювашадык.

Ёлда улы сыргын габат гелдиги, адатча, илки Дүйшениң өзи ёл салып уграрды, ызындан болса мен йөрәрдим. Бейлекилерем бизиң ызымыза дүшердилер. Ине, шу гезегем Дүйшен гиҗесине гар яган депәниң бәрсинден бейлекилериң өңүне дүшүп гелйәрди. Кәте адамлара терсин бакып серетсеңем, онуң ягдайына дүшүнмек, гөвнүнде нәме бардыгына гөз етирмек болҗак экен. Ине, шонда-да бизиң мугаллымымызың халының харапдыгы гөрнүп дурды. Онуң йүзи салыкды, өзем аягыны зордан алярды.

Шол вагтлар гөзүмизиң өңүне бир-ә ак задың, бир-де гара задың гелип дураны шу гүнки ялы ядымда: топар тутуп ёкарык чыксага-а, Дүйшениң эгни гара шинелли ягырнысы гөрүнйәрди, ёкардан болса сыргындан долы депе дүйәниң өркүжи ялы агарып гөрүнйәрди.

Биз барамызда Дүйшен пеже от салмак билен болмады.

— Туруң ериңизден! — дийип, ол бизе буйрук берди. — Бизем еримизден турдык.— Келләңизи ялаңачлаң!

Биз боюн товламан, келләмизи ялаңачладык, олам келлесиндәки будёновканы бада-бат чыкарды. Биз мунуң нәме-нәмедигине дүшүнмейәрдик. Соңра мугаллым гарҗашык сес билен шей дийди:

— Ленин арадан чыкды. Хәзириң өзүнде бүтин ер йүзүниң адамлары өр туруп матам тутяр. Сизем дуран ериңизден бутнамаң. Ине, шу ерик, онуң суратына середип дуруң. Гой, бу гүн хич хачан ядыңыздан чыкмасын.

Бизиң мекдебимиз эдил үстүни сыргын басан ялы дым-дырслыкды. Шол дым-дырслыкда дивaрың дешигинден гирйән шемалың шуввулдысы-да эшидилип дурды, дашарда тозгалап ягян гарың самандыр сыпалың үстүне шыбырдап дүшүши-де гулага илйәрди.

Шагаланлы шәхерлериң сесини-үйнүни чыкармаян, дуран ерини лерзана гетирйән заводларың сесини кесен, демир ёл билен шакырдап барян отлуларың сакга сакланан, бүтин дүнйәниң матам тутан чагы халкың ужыпсызҗа бир бөлежиги болан бизем өз мекдебимизде мугаллымымыз билен бирликде яс тутуп, гаравулда дурдук, биз шонда өзүмизи Ленине хеммелерден бетер гынанаян хем-де оңа иң якын адамлар хасап эдип, онуң билен хошлашярдык. Эгни харбы френчли Ленинимизиң болса яралы элини бойнундан асып, шол дивардан середип отурышыды. Өзем айдың ве пәк назары билен бизе: «Өзүңизе нәхили аҗап гелҗегиң гарашяндыгыныбери билсеңиздиңиз, балаларым!» дийип отуран ялыды. Шол дым-дырслыклы пурсатда-да гөйә ол бизиң гелҗегимиз хакда ойланяндыр өйдйәрдим.

Соңра Дүйшен гөзяшыны еңи билен сүпүрди-де:

— Мен шу гүн волоста гитҗек — дийди.— Өзүмем партия гирмек үчин гитҗек. Үч гүнден доланып гелерин.

Шол үч гүн мениң өз өмрүмде гөрүп-эшиден гыш гүнлеримиң иң газаплылары болуп, мыдама ядыма дүшүп дур. Хамала диерсиң, тебигатың хайсыдыр бир кувватлы

гүйчлери арамыздан гиден белент адамың орнуны долдурҗак болян ялыды: шемал дынман шувлаярды, ерден гар соврулярды, совук аяз йүзүңи-гөзүңи ялап барярды... Тебигат хадысасы нәдерини билмән, бир оңа урунярды, бир муңа, бир гөрсеңем, аглай-аглай йүзүни ере берйәрди...

Обамыза үмсүмлик аралашды, булутларың астында гаралып гөрүнйән даг этегинден-де сеза чыкмаярды. Түйнүклерден инчеҗик түссе чыкаянам болса, өйүнден дашары чыкян адам ёкды. Онуң үстесине, мөҗек барыныңам бирден нили азды дуруберди: олар гүндизине-де ёлда-ызда гөрнүп ууградылар, гиҗесине болса обаның голай-голтумында ики яна хөлтүлдәп, тә даң саз берйәнчә увлашып чыкярдылар.

Нәмесиндендигини билемок велин, шейле совукда эгни еке гат шинелли нәдип оңярка, поссуны бери болса болмыямы дийип, мениң гара гайгым мугаллымымызды. Дүйшениң доланып гелмели гүни велин, мен бир зат дуян ялы, бүс-бүтин өзүми йитирәйменми. Айын болмаса, гар яган чола ёла середип, онуң гелйәнини-гелмейәнини билмек үчин, ылгап дашарык чыкардым. Эмма гел ниреде, зат нireде.

«Ниредесиң, мугаллымымыз? Сенден гаты хайыш эдйәрин, гүн гиҗикмәкә доланавери. Биз саңа гарашярыс, эшидйәңизми, мугаллым! Биз саңа гарашярыс!»

Эмма чола сәхра мениң бу сорагларыма бирҗик-де «хә» бермеди, нәмедендир мен агламага дурдум.

Мениң зол гирип-чыкып дурмам гелнеҗемиң йүрегине дүшен бора чемели.

— Сен шу гапылары өз угруна гойҗакмы я ёк? Ханы өз еринде отур-да, йүплүгиң билен бол. Ишиги хаңлада-хаңлада чага барыны доңдурдың. Ханы гөрейин ене бир ягыңы сек бакалы! — Шейдип, хемле барыны урды-да, соңра өйден чыкарман саклады.

Эййәм агшам дүшүпди, мениң болса мугаллымымызың геленинден-гелмәнинден хабарым ёкды. Шоңа гөрә-де, мен нәме эдип, нәме гойяныны-да билмейәрдим. Бир-ә, Дүйшениң доланып гелҗек диен вагтының ёкдугыны ядыма салып, эййәм оба гелендир-ле дийип, өз-өзүме гөвүнлик берен киши болярдым. Бирденем, сыркавландыр-да, шонуң үчин хаял йөрәп гелйәндир, боран дагы турайса, гиҗәниң ичинде азашмагам даш дәлдир дийип гайга батярдым. Иш биленем веҗим ёкды, бирхи-

ли элими-аягымы йитирип отырдым, эгрип отуран йүплүгим айын болмаса үзүлер дурарды, муңа-да гелнежемиң гахары гелйәрди.

— Бу гүн саңа нә дөв чалды? Элиң агачданмыды! — дийип, гелнежем барха гахар-газаба мүнйәрди. Соңра чыдам кәсеси долуп: — Әй, сени ерлер ювутсын! Бар, гит-де, Сайкал мамаларың халтасыны элтип бер — дийди.

Бегенҗимден яңа бөкүбересим гелйәрди. Чүнки Дүйшен шол гарры мамаларыңкыда болярды. Сайкал мама билен онуң адамсы Гартанбай икиси мениң эҗемиң дашкырак гарындашыды. Мен озалларам кәте олара барардым, ятып гайдян вагтларымам боларды. Гелнежемиң шу ядына дүшдүми-нәмеми, ончасыны худай билйәр, йөне ол халтаны узатды-да:

— Сен шу гүн эдил ачлык йылының сокусы ялы, йүрегиме дагы дүшдүң — дийди.—Бар, гүм бол гөзүмиң алнындан. Эгер гаррылар гөвнесе, шоларда ятып гайдыбер...

Мен ховлудан ылгап чыкдым. Шемал йүзүңи-гөзүңи ялап, болмаҗысыны болярды, учганаклап ягян гарам шемал деген йүзүңе от болуп япышярды. Мен халтаны голтугыма гысып, озал йөрәп гиден атың ызы билен обаның о четине ылгап барярдым. Келләмде велин шол бир пикирди: мугаллымымыз доланып гелдимикә-гелмедимикә?

Барсам, ол доланып гелмәндир. Мениң зордан демими дүрсәп, гапыларында доңуп галмагыма Сайкал маманың йүреги ярылан ялы болды.

— Саңа нәм болды? Нәме бейле ылгап гайдыпсың эйгиликми бери?

— Ай, хич-ле. Халтаңызы гетирдим. Шу гүн сизде ятыберсем нәдеркә?

— Ятавери, кейгим. Йөне болуп гелшиң-ә тас йүрегими ярыпды. Гүйзден бәри гара бермән оңяң-ла, гыз. Бәррәк геч-де, мазалыҗа йылын.

— Сенем, кемпир, газана эт ат-да, мыхманыңа хезмет эт, ынха басым Дүйшенем гелер — дийип, пенҗирәниң агзында отурып, көне кече әдигини ямап отуран Гартанбай сесленди.—О бирвагтлар доланып геләймели ялыды велин, ай, боляр-да. Гараңкы дүшмәнкә геләеди-дә. Ябымыз-а өе гайтмалы боланда, ялтанманы билйән җанавар дәлдир.

Хә диймән гараңкам дүшди. Йүрегим эдил гаравулчылык чекйән ялы, ит үйрсе-де, адам сеси эшидилсе-де, бирхили агзымдан чыкып барярды. Дүйшен велин энтеклерем гара беренокды. Сайкал мама, хер задам болса, бизи гүррүң билен гүймәп, о диен гайгы-гусса чекмәге гоймаярды.

Биз, Дүйшене гараша-гараша, гиҗәни ярым этдик, Гартанбай болса халыс ядан боларлы.

— Ханы, хелей хан, говусы, ер салсана. О бу гүн гелмесе герек. Вагт гаты гиҗикди. Иши көп начальниклер, белки-де, ишлери чыкып, оны алып галандырлар, ёгсам бирейййәм өйде болаймалы ахырын.

Гожа ятмак билен болды.

Мениңем ерими пеҗиң гапдалында бир четден салдылар. Эмма велин гөзүме чүй какылан ялыды. Гожа бир бейлесине, бир эйлесине агдарылып, кә асгырярды, кәте-де хайсыдыр бир дога окап, бир затлар-бир затлар дийишдирйәрди:

— Мең ябыҗыгым нәтдикә? Бир гысым бедәни-хә мугт берҗек киши ёкдур, арпаның болса сатлыгам ёк.

Гартанбай басым ука гитди, эмма шемал барха гүйҗәп, аркайын ятмага гоймаярды.

Шувлаян шемал кә җайың депесини дырмалап гайдярды, кәте-де айнаның йүзүни сыпалап, пенҗесини дивара урярды. Гүйчли шемалың агдар-дүңдер эдйән затларының дивара патлап дегйәнини ятан ериңде-де эшитсе болярды.

Гожаның хәлки сөзлери мени ынҗалыкдан гачырды. Мениң гөвнүме болмаса, мугаллым гар дүшен ёлда ялыды, ол хә диймән геләйҗек ялыды. Ука гидениме кән вагт гечипми-гечмәнми, ончасыны-ха билемок велин, бирден нәмедир бир зат мени келләми яссыкдан галдырмага межбур этди. Бир эрбет сес яңланды-да, шо бадада йитип гитди. Мөҗек! Онда-да еке мөҗек дәл-де, бир топар. Хер хайсы бир яндан гыгырышды-да, дерревҗигем бири-бирлерине голайлашдылар. Хеммесиниң сеси бир ере бирикди-де, шол гүйчли шемала гошулып, кә голайда эшидилйән ялыды, кәте-де бир алысдан гелйән сесе меңзейәрди. Кәте бу сес о диен узакда дәл-де, эдил обаның бир четинде ялыды.

— Бораган ялы-ла! — дийип, кемпир пышырдады.

— Ёк, бейле дәл, кемпир! Олар ким-де болса бирини ковалаян боларлы. Я адамы, я-да ябыны тутҗак боляна

меңзеш. Эшидйәрмиң? Олаң тутжак боляны Дүйшен бери болмабилсе ягшыдыр хернә. Шуң ялы ерде өз жаныны аямазлыгам бардыр о пеләкетиң.— Гартанбай гараңкының ичинде поссуныны гөзләп, ховсала дүшйәрди.— Ышык як, кемпир, ышык! Өзүңем басымрак болсана!

Биз горкымыздан яңа деррев зөвве галдык, Сайкал кемпир чыраны тапып якынча, яңкы мөжеклериң сесем бирден кесилен ялы болды.

— Тутайыпдырлар өйдйән, йигренжилер! — дийип, Гартанбай эли таяклы дашарык чыкыберҗек боланда, итлер үйрүшдилер. Ќимдир бири гары жыгылдадып, пенжирәниң гапдалы билен гечди-де, гапыны гыссанмач какмага дурды.

Отагың ичини аяз гаплап алды. Басым гөзүмиз Дүйшене дүшди. Деми демине етишмән, йүзи ак там болан ол ыраң атып, ичерик гирди-де, дивара япланды.

— Яраг бериң! — дийип, Дүйшен бир демде айтды.

Биз хич зада дүшүнмедик ялы, алжыраңңылыга дүшдүк. Мениң-ә гөзүмиң өңлери гараңкырады гитди, бир гаррыларың:

— Гара гойнумыз худай ёлуна, ак гойнумыз худай ёлуна! Бәхеведдин пириң өзи саклаверсин. Шу сенми бери? — дийип пышырдайышларыны эшидип галдым.

— Яраг бериң, яраг! —дийип, Дүйшен ене гайталады.

— Яраг ёк. Саңа нәм болды, нирә гитмекчи?

Гаррылар Дүйшениң эгнине япышдылар.

— Таяк бери бериң!

Эмма гаррылар:

— Хич ере-де гитмерсиң, биз дирикәк хич ере-де гитмерсиң — дийип чынларына тутдулар.— Говусы, бизи өлдүр-де гидибер!

Мен бирден бүтин гөврәмиң ысгынының гачаныны аңдым-да, сесими-үйнүми чыкарман, ёргана гирмек билен болдум.

— Етишип билмедим, эдил өе етиберемде ызымдан етдилер — дийип, Дүйшен демини дүрсәп-дүрсемәнкә, элиндәки гамчысыны дула оклап гойберди.—Ябым-а ёлда халыс ысгындан дүшди, мөжеклерден гача-гача зордан өзүни оба атды, онсоңам билдирки ялы болды. Өленже бадына-да, мөжеклер онуң маслыгына топулдылар.

— Ябы оваррасына гитсин-ле, өз жаныңы гутаран ериң боляр, иним. Ябың йыкылмадык болса, олар сең өзүңем аман гутармаздылар. Миннети Бәхеведдин пир-

ден чекәймели. Инди чөшүн-де, ода голайрак отур. Ханы, узат әдигиңи, чыкарып берейин — дийип, Гартанбай онуң дашында пырланярды.— Кемпир, сен болса газаныңда бар задыңы гыздыр...

Олар одуң башында орнашдылар, диңе шонда Гартанбайың йүреги ерине гелен ялы болды.

— Ери, боляр-да, иен-ичениң өзүңки, гөрен-эшидениңден хабар берип отур. Нәме бейле гич ёла чыкыпсыңла?

— Волость комитетинде болан межлис узага чекди. Мен партия гирдим.

— Узага чекипдир, таң эдипдир. Эртеси ёла дүшәйсең болмаярмы. Ызыңа ит салып коваи-а ёкдур ахырын.

— Мен чагалара шу гүн доланып гелмеги вада берипдим — дийип, Дүйшен жогап гайтарды.—Эртир ирден болса окува башламалы.

— Хәък, акмагың бири! — дийди-де, Гартанбай зөвве ериндеи туруп, келлесини яйкамага дурды.— Эшидйәмиң, кемпир: ол бурнуның сүмүгини оңармаянлара вада беренмиш! Эгер дири галаймадык болсаң нәдердиң? Айдяныңа-гойяныңа пикир бери берйәрмиң?

— Сөзүмде тапылмак мениң боржум ахырын, агам. Сиз, говусы, башга зат хакда: озаллар пыяда гидип, бу гезек сизден улаг диләп гидишим, оны болса мөжеклере ял эдип гайдышым хакда айтсаңызлаң...

— Гүрруң о хакда баранок. О ябы оваррасына гитсин-ле. Гой, ол сениң башың садакасы болсун! — дийип, Гартанбай гатырганды.— Бүтин өмрүми ябысыз гечирдим, индем дөв урасы ёк. Совет хәкимиети дурса, ябам эдинерис...

— Хак айдярсың, какасы — дийип, Сайкал кемпир гөзяшыны сүпүрип отурышына сөзе гошулды.— Өлмесек, башга-башга затларам эдинерис... Совамака, ийип отур, балам...

Олар дымышды. Арадан аз вагт гечип-гечмәнкә, Гартанбай тезек көзүни дөрүп отурышына башыны ашак салып, шей дийди:

— Мен саңа середйән велин, Дүйшен, сен акмак оглан дәл ялы, гайтам акыллы йигиде меңзейәрсиң. Йөне шу мекдеп билен, шу хич зада акылы чатмаян чагалар билен нәме үчин сүйренишип йөршүңе велин мен-ә дүшүнип билйән дәлдирин. Я башга иш тапаңокмы? Бирине

чопан дурайсаң болмаярмы? Хем-ә гарның док болар-ды, хем-де гейим-гежимден мәтәчлик чекмездиң...

— Сизиң маңа ягшылык этжек боляныңыза мен дүшүнйән, агам. Эмма шу чагаларам улалансоңлар, сизиң хәзирки болшуңыз ялы, бирвагтлар: бизе мекдеп нәмә-мизе герек, билим нәмәмизе герек дийшип отуржак бол-салар, Совет хәкимиетиниң иши илерлемез. Шоңа гөрә-де, мен мекдеби өзүме агыр йүк хасап эдемок, агам. Эгер-де мен чагалары окатмагы оңат башарсам, башга хич задыңам арзувыны этмездим. Ленинем, ине, шей дийипди ахырын...

Гартанбай Дүйшениң сөзүни бөлди-де:

— Айтсаң-айтмасаң, нәме, сен өз-өзүңи бейле гына-ярсың-ла, Ленини гөзяш эдениң билен дирелдип билмер-сиң! Эгер дүнйәде шейтмәге гурбы чатжак бир гүйч бол-сады! Нәме, сен өзүңден башга гынанян адам ёкдур өйдйәрмиң... Сен мениң бөврүме бир диң салып гөр, эдил ажы ялын ловлап дурандыр. Өз сыясатымың сең сыясатың билен габат гелжегини-гелмежегини-хә биле-мок велин, Лениниң өзге дине уяндыгына-да серетмез-ден, мен ол адама хер гүн бәш вагтымы ырман дога окаярын. Кәте нәче гынансагам, эдип билжек алажымыз ёкмыка дийип пикир эдйәрин, Дүйшен. Мен-ә, Дүйшен жан, бу меселә шейлерәк дүшүнйәрин: Ленин халкын арасында галды, ол несилден-несле гечер йөрер...

— Шу айданларыңыз үчин саг болуң, агам, саг бо-луң. Сизиң пикир эдишиңиз догры. Ол бизиң арамыздан гиденем болса, биз өз эден ишимизи Лениниң ады билен өлчәрис...

Оларың гүррүңини эшидип ятышыма, мен өзүми гөйә алыс бир ерден асса-асса йөрәп, өйүмизе голайлашып гелйән ялы дуйярдым. Илки середәймәге бу затларың ба-ры дүйше меңзейәрди. Дүйшениң саг-аман гайдып геле-нине ынанмага илки-илкилер өзүми межбурам эдип билмедим. Бирденем мениң дарыган калбым хич зат билен өңүни алып болмажак шатлыкдан долды дурубер-ди, ол шатлык, гөйә диерсиң, эдил жана шыпа берижи сув ялы дыңзап гелйәрди. Шол икарада бегенжимден яңа меңңүрип гойберипдирин. Мегерем, мениң шо вагткы бегенишим ялы бегенен адам ёк болса герек. Шол пур-сатда хич зат-да: шу өем, дашарда шувлап дуран шема-лам, обаның четинде Гартанбайың еке-тәк ябысыны түйт-мүйт эдип дуран бир топар мөжегем пархыма дәл-

ди. Хич зат пархыма дэлди! Йүрегимем, пайхасымам, бүтин калбымам шол бир шатлыкдан, адаты болмадык бегенчден долуды. Мен мөңңүрйэн сесими эшитмесинлер диййп, ёрганы башыма чекдимде, агзымы элим билен пугта юмдум. Эмма Дүйшен:

— О-л пежиң аңырсында хамсыгып ятан ким? — диййп сорады.

— Ожагаз Алтынай-ла. Пахырҗык хэлки галмагалдан горкупдыр-да, аглап ятыр — диййп, Сайкал айтды.

— Алтынай? О нирeден чыкды? — диййп, Дүйшен зөвве еринден турды. Мең башуҗума гелип, дызына чөкди-де, эгнимден ювашҗа тутды:—Алтынай, саңа нэм болды? Сен нэме аглаярсың?

Мен йүзүми дивара өвүрдим-де, өңкимденем бетер мөңңүрмэге башладым.

— Нэмеден горкдуң ахырын, җиҗим? Хий, бейдибем бир аглап ятмак бомы, инди сен уллакан гыз болупсың ахырын... Ханы, бэриңи бак...

Мен Дүйшени багрыма басып, гөзяшдан яңа гызарып гиден йүзүми онуң эгнине гойдум-да, гайтадан мөңңүрмэге дурдум. Нэче бес эдейин дийсем-де, өзүме эрк эдип билемокдым. Бу затларың бары бегенҗиме болярды.

Гартанбай еринден туруп, ховсала дүшүп уграды:

— Горкусына йүреги сүйшен болаймасын! Ханы, кемпир, бир затлар окашдырсана, бол басымрак...

Үчүси үч ерден от алан ялы болды. Сайкал бир затлар окан киши болуп, йүзүме бир гөрсең-э совук сув, бир гөрсеңем гызгын сув сепелейэрди, шейдип отурышына өзем мең билен дең аглаярды.

Мениң «йүрегимиң сүйшмегиниң» улы бегенчден яңадыгыны бир билседилер. Йөне оны мең өзүмем шо махал айтмага эҗап этмэемде-де, гелширип айтманы оңарҗак дэлдим.

Өзүми дүрсэп, тэ ука гидйэнчэм, Дүйшен янымдан турман, өзүниң совук эли билен мениң гызып дуран маңлайымы сыпап отырды.

Гыш еңсесини гөркезип уграды. Инди бахарың мавы өвүшгиҗлери гөзе илйэрди. Дүзлүклерден гайдян мылайым хова даглыклара аралашярды. Мылайым хова өзи билен топрагың бахар рухуны, тэзе сүйдүң ысыны алып

гелйәрди. Гар топбаклары эрәп угрансоң, даглыклардакы бузларың-да доңы чөшүлип, кичижик чешмелер эмеле гелйәрди, соңра болса олар ёлда биригишип, часлы акяп чайы эмеле гетирйәрдилер-де, кәл барыны сувдан долдурярдылар.

Мегерем, бу бахар мениң биринжи бахарым боландыр. Хер ничик болса-да, шол бахар мениң гөзүме өңки бахарлардан ып-ыссы гөрүнди. Бизиң мекдебимизиң дуран ериндәки депеден серетсең, гөзүмиң алнында бахарың ажайып дүнйәси яйылып ятырды. Ер, хамала диерсиң, голларыны яйып, дагдан ылгап гайдышына гүнүң ышыгы хем-де еңлес үмез билен гапланан алыс сәхралыкларда сакланып билмейән ялыды. Ниредедир алысларда доңы чөшүлен көклер гөм-гөк болуп гөрүнйәрди, нирeдендир алыслардан йылкыларың кишңейши эшидилйәрди, нирелердедир алысларда асмандакы булутларың ичи билен учуп барян дурналар гөрүнйәрди. Ол дурналар нирелерден гелип, йүрегедүшгүнч хем-де сурнай овазы билен нирелере чагыряркалар?..

Бахарың гелмеги билен бизиңем кейпимиз көкелип урады. Дүрли-дүрли оюнлары тослап тапып, гүлүшмесиз зада-да гүлшер йөрердик, окув гутарансоң болса мекдепден тә оба ченли ёл бойы алагалмагал турзуп, ылгашып гайдардык. Бу болшумыз гелнеҗемиң гөвнүндн турмаярды, шоңа гөрә-де, ол майыны тапдыгы маңа гаргамак билен боларды:

— Сең нәмәңе гувдураяң, тула! Улугыз боланына акылыны дагам етиреси геленок, гыз. Илиң сең ялылары берейййәм эре чыкып, чагалы-чугалы болды, а сен болсаң... Мекдебе гатнамакданам бир пише бор экен... Дурубер бакалы, мен сени мазалыҗа эле саларын...

Илкинҗи гезек гаргынышы болмансоң, ондан өмүрбойы эшидйәнимем гаргынч болансоң, догрымы айтсам, гелнеҗемиң бу хайбат атмаларыны кән бир гөвнүме-де гетирип дурмадым. Маңа Улугыз болупсың дийип айтмасы-ха дүйбүнден адалатсызлыкды. Шу бахарда мениң боюм бары-ёгы бирнемеҗик өсүпди.

— Сен энтеклер сачлары хүжжерип дуран гызҗагазла— дийип, Дүйшен гүлер йөрерди.— Үстесине-де сачың сап-сары өйдйән!

Дүйшениң сөзлерине биржик-де гатырганмаярдым. Элбетде, сачларым хүжжерип дурандыр өйдүб-ә өз янымданам пикир эдйәрдим велин, сачымың реңки сап-

-сарыдыр өйдүп дурамокдым. Улалып, гелин болам-соңам шейле бор йөрермикәм? Мениң нәхили овадан гелин болжагыма гелнежеӊ шонда-да бир середип гөр-сүп. Дүйшениң айтмагына гөрә, мениң гөзлерим янып дурмуш.

Бир гезек мекдепден ылгап гелсем, ховлымызда да-ңылгы дуран ики саны дел ябы гөрдүм. Ябыларың эер-лерине, жылавларына серетсең, оларың эелери даглык-дакы обаларың бириндеи гелен боларлы. Оларың базардан гайдып гелйәркәлер я-да дегирмене барярка-лар, озалларам бизиңкә совлаймалары барды.

Гапыдан гирип-гирмәкәм, генлежемиң ясама гүлкүси ичимден от болуп гечди: «Егенжик, сен, о диен гысылып-говрулып отурма, гарып галаясың ёк. Гайтам, ожагазы эле салаңсоң, мыдам мени ятлар йөрерсиң. Хи-хи-хи!». Онуң айдянларына хә берйән сеслерем гулагыма илди, маңа гөзлери дүшенлеринде болса, хеммеси бирден дым-дырс болды. Кечәниң үстүнде язылгы сачагың башында йүзи дым гызыл бир дешли адам төңңе ялы болуп отыр-ды. Ол чүмре геен тилки телпегиниң ашагындан маңа гөзүниң гытагы билен серетди-де, ардынжыран болуп, ене ере серетди.

Гелнежем мени:

— Гызым, гелдиңми, акыллым! — диен хошамай сөзлер билен гаршылады.

Агамам кечәниң о четинде маңа нәтаныш бир адам билен отырды. Ол икиси карт ойнап отуран ерлеринде арак ичип, бәшбармак сымышлаярды. Оларың икиси-де серхошды, өзлерем карт уранларында келлелерини бир-хили үйтгешик булаярдылар.

Бизиң чалжа пишигимиз сачага голайлашыбержек боланда, хәлки гызыл йүз адам оны батлы питикләп гойберди велин, о жанавар бөкүп хонда дүшди. Сүңклек бармаклар гаты жай деген борлы! Мен нәлер чыкып гитмекчидим велин, хич угруны тапмадым. Шо ха-латда генлежем дадыма етишәйди.

— Гызым, газанда нахар бардыр, совамака, бар-да тамшан — дийди.

Мен чыксамам-а чыкдым велин, гелнежемиң бу болуп отурышындан гөзүм сув ичмеди. Йүрегим бүкгүлдеди дурды. Гитдим улы үнжә.

Бирки сагатдан хәлки адамлар атландылар-да, даг-лыга тарап гитдилер. Шо бада-да гелнежем хемишеки-

же гаргынчларыны ягдырып уграды велин, бирхили йүрегим ерипе гелен ялы болайды. Мен: «Бү-йә серхошлыгындан яңа сүйҗи дилли болан боляр экен-ов» дией пикире гитдим.

Арадан көп вагт гечмәкә бизе Сайкал кемпир гелди. Мен дашарда бир зада гүйменип йөрдүм, эмма онуң сөзлерини велин эшидйәрдим:

— Худай саклаверсин! Бейтсең, гүл өмрүни күл эдәерсиң.

Гелнеҗем билен Сайкал кемпир икиси бир-бирине гезек бермән, бир задың давасыны эдйәрди, соңра болса кемпир гахарлана-гахарлана даш чыкды. Маңа аларылып хем-де дөзмезлик билен серетди-де, сесини чыкарман, ёла дүшди. Мен нәдерими билемокдым. Ол маңа нәме үчин бейле гахарлы серетдикә, гөвнүне дегәенмә дәлдирин?

Эртеси Дүйшен хер нәче билдирмеҗек болса-да, онуң йүзүниң салыкдыгыны, нәмәниңдир бир задың аладасына батандыгыны бада-бат аңдым. Үстесине-де онуң өзүме тарап серетмейәндигини аңдым. Окув гутарып, хеммәмиз топар тутуп312грамызда, Дүйшен ызымдан гыгырды:

— Дур энтек, Алтынай! — Мугаллым габадыма гелди-де, йүзүме чиңериле-чиңериле середип, элини эгниме гойды.— Сен өйүңизе гитме. Айдяныма дүшүндиң герек, Алтынай?

Мен горкымдан яңа доңуп галдым. Шонда гелнеҗемиң мени нәтҗек боланына инди-индилер дүшүнип галдым.

Дүйшен:

— Сең дерегиңе өзүм җогабыны берерин — дийди.— Энтеҗик бизде болубер. Өзүңем кән бир менден даша гитме.

Белки, йүзүм-гөзүм өзүмки дәл ялы боландыр-да, Дүйшен алкымымдан тутды-да, гөзүме середип, өңкүлери ялы йылгырып гойберди.

— Горкуп отурма, Алтынай! Мен янындакам хич кимден ховатыр этме. Мекдебе гатна-да, окабер. Башга бирҗик задыңам пикирини этме... Ёгсам бу горкак халыңа... Онсоңам көпден бәри гүррүңини берҗек болуп йөрдүм.

Хайсыдыр бир гүлкүнч зады ядына салып, ене гүлүп гойберди.

—Шо гезекки ядыңда герек? Гартанбай ир билен туруп, бир ере ём-ёк болупды. Серетсем, бирини ызына тиркәп гелипдир, кимдир өйдйәрсиң? Җайнагың тебиии кемпирини. «Бу нәм болдугы?» дийип сораярын. «Гой, окасын» дийййәр. «Болмаса, Алтынайың горкусындан яңа йүреги сүйшүпдир» дийййәр. Мен: «Оны ызына ит салың-да, ковуң бу ерден, ол аклыгына бир гоюн биленем кайыл болмаз, ябымызы берәйсегем борды велин, онам мөжеге берәйдик» дийййән. Сен болсаң укуда ятырдың. Шейдибем, мен ол тебиби ёла салдым. Гартанбай соң бир хепделәп мениң билен геплешмән, «Сен мени масгара этдиң» дийип өйкелейәр. Хер ничигем болса, Гартанбайдыр онуң аялы говы адамлар. Олар ялылара мыдам душулып йөрмейәр. Ханы, йөр инди, өе гайдалы, Алтынай...

Мугаллымың бидерек ере гахарыны гетирмеҗек болуп, шунча өзүми эле алҗак болянам велин, ховсала салан пикирлер угрума гоянок. Гелнеҗем хә диймән ызындан гелип, мени гүйч билен әкидәйҗек ялы болупдур. Өе элтенсоң болса, олар нәдейин дийсе эдип отурмалы, обада олара нәдйәсиң дийҗек ёк беллин. Шейдибем, үстүме ягы дөкүләйҗек ялы, узынлы гиҗәни чирим этмән гечирдим.

Дүйшен, элбетде, мениң ягдайыма дүшүнйәрди. Белки-де, шоңа гөрә, ол мениң үнсүми тукат пикирлерден совҗак болуп, эртеси мекдебе ики саныҗак дарагты элтендир. Окув гутарансоң, мени голумдан тутуп, чете чыкарды.

Ол бирхили гүмүртик йылгырды-да:

— Хәзир икимиз бир иш эдели — дийди.—Шуҗагаз дерек агачларыны мен сең үчин гетирдим. Икимиз олары отурдарыс. Шолар улалып, гүйҗүне гиринчә сенем улалып, говы адам болуп етишерсиң. Сен хем-ә гөвни пәк хем-де акыллы машгала. Мениң гөвнүме болмаса, сен улы алым болуп етишәйҗек ялы. Гөрерсиң велин, шейле болубам чыкар, мен шейле болҗакдыгына айнада гөрен ялы ынанян. Сен хәзир шу дерек чыбыклары ялы яшаҗык. Гел, булары өз элимиз билен отурдалы, Алтынай. Гой, ылым сениң маңлайыңы ачсын, акыллыҗам...

Гөк шахалыҗа бу яшаҗык дереклериң бойы мениң боюм билен дес-денди. Биз олары мекдебиң эдил голайҗагында экемизде дагдан өвсен шемал бу дережиклериң кинииванҗа япракларыны илкинҗи гезек ыралап, гөйә

диерсиң, олара җан берен ялыды. Япраклары гымылдап, дереклериң өзи болса халланлап гитди...

Дүйшен бираз ыза сүйшүп:

— Серет, нәхили оңат! — дийип, йылгырды.— Инди болса бу ерик х-о-л чешмеден япҗагаз чекели. Буларың нәхили сыратлы дереклер болуп етишҗегине онсоңам бир серет. Олар бу депәниң үстүнде ики доган ялы хатарланар дурар. Олар элмыдама-да адамларың гөзлерине илер дурар, асыллы адамлар болса олара гуванар. Шонда дурмушам бир башгача болар, Алтынай. Гөрҗек говы гүнлеримизиң эхлиси өңүмиздедир...

Дүйшениң асыллылыгының өзүми нәхили толгундырандыгыны азу-кән беян эдере хәзирем дегерли сөзлер тапып билемок. О вагтлар-а йөне оңа агзымы өвелдип середип дурмакдан башга зады билемокдым. Мен, хамала диерсиң, илкинҗи гезек гөрйән ялы, онуң гөрмегей йүзүне, мылайымдан мәхирли гөзлерине, ише вердиш болан гүйчли голларына, гөвүн гөтериҗи йылгырышына аңкарылар дурардым. Хенизлер өзүме мәлим болмадык задың нәтаныш, тәзе дуйгусы мениң калбымда толкун атып җоширды. Оңа: «Мугаллымым, шейле адам болуп дүнйә иненин үчин саг болуң... Мениң сизи гуҗакласым хем-де өпесим гелйәр!» дийәесим хем-де Дүйшениң бойнуна өзүми оклаясым гелйәрди. Эмма бейтмәге богнум ысмаярды, шейле сөзлери айтмага утанярдым. Айдаян болсамам-а болҗакды велин...

Эмма мавы асманың астындакы депәниң үстүнде, бахарың гөм-гөк өвсүп отуран лэлезарлыгының ичинде дуркак, хер хайсымызың өз арзувымыз барды. Шол пурсатда мен өз башымдан инен ховпы-да бүтинлей ядымдан чыкарыпдым. Мен эртир өзүме нәмәниң гарашяндыгының-да, инди ики гүнден бәри гелнеҗемиң мени гөзлемейәндигиниң-де пикирини этмейәрдим. Белки-де, олар мени ятларындан чыкарандырлар, белки-де, мени бимаза этмеҗек боляндырлар? Эмма Дүйшен велин шуларың хем пикирини эдйән экен.

Биз оба бакан уграмызда, ол шей дийди:

— Сен о диен гайга-да галып йөрме, Алтынай, бир алаҗыны тапарыс. Биригүн мен волоста гитҗек. О ерде сен хакда гүррүң берерин. Белкем, мен сени шәхере окува иберер ялы эдерин. Гидерсиң герек?

— Нәме эт дийсеңиз, шонам эдерин, мугаллым — дийдим.

Шәхер дийилйәниң нәхили затдыгыны гөз өңүне гетирип билмейән-де болсам, мениң шәхер хакда эййәмден арзув этмегим үчин Дүйшениң яңкы сөзлери-де етерликди. Бир гөрсең-ә ят үлкеде өзүме нәбелли бир задың гарашяндыгындан горкярдым, бир гөрсеңем ёла рована болмага тайярдым—гараз, инди шәхер мениң күйүм-пикирим болупды.

Эртеси мекдебе барамда-да мен шонуң пикирини эдйәрдим. Хемем шәхерде кимиңкиде болмалыдыгының пикирини эдйәрдим. Кимиңкиде болсамам, одун айрарын, сув гетирерин, кир юварын, гараз, нәме буюрсалар, шоны эдер йөрерин. Сапак вагты шу затларың пикирини эдип отыркам, хайы гачан мекдебимизиң дашындан эшидилен ат аягының дүкүрдисине дуйдансызлыкда тисгиндим гитдим. Бу шейле бир дуйдансызлыкда болды, өзем атлар шейле бир гаты чапып гелйәрдилер велин, олар мекдебимизи хә диймән басгылайҗак ялыды. Бизиң хеммәмиз үшерилип, доңан ялы болуп галдык.

— Үнсүңизи башга яна совмаң-да, өз ишиңиз билен болубериң — дийип, Дүйшен чалт-чалт гепледи.

Бирденем гапы җаркылдап ачылды велин, гапыда биз гелнеҗеми гөрүп галдык. Онуң гахарҗаң йүз-гөзи гүлкини тутдурярды. Дүйшен гапа барды-да:

— Сиз нәме иш билен гелдиңиз? — дийди.

— Мениң нәме иш билен геленимиң саңа дахылы ёк. Гызымы әре чыкарҗак.— Дүйшене шейле җогап гайтарды-да, ол маңа окдурылды.— Эй, ыкманда!—Онянчада Дүйшен онуң өңүни габалады.

— Бу ерде әре чыкарар ялы хич ким ёк, хеммеси окувчы! — дийип, Дүйшен кесгитли хем-де ювашлык билен айтды.

— Ончасыны гөрерис. Эй, эркеклер, тутуң-да, сүйрәң ганҗыгы!

Гелнеҗем атлыларың бирине элини булап гойберди. Онуң элини буланы шол тилки телпекли гызыл йүз адамды. Онуң ызы билен эли чиш таяклы атлыларың ене икиси дызап гелйәрди.

Мугаллым еринден бутнаман дурды.

— Эй, чөпдүйби, сен нәме, илиң гызына өз аялың ялы серенҗам берен болярсың? Совул ёлдан!

Гызыл йүз адам Дүйшениң үстүне айы болуп топулды.

Дүйшен ишигиң сөесине ыкҗам япышып:

— Бу ерик гирмэге сизиң хакыңыз ёкдур, бу мекдеп!—дийди.

— Мен айтманмыдым! — дийип, гелнеҗем чиркин сес этди.— Буҗагаза онуң өзи көпден бэри гөз гыздыряр. Бу ганҗыгам онуң хаҗык-хуҗугына гидипдир!

Гызыл йүз адам гамчысыны булайлады-да:

— Сениң мекдебиңи эсгерйэн киши ёк бу ерде!—дийип, урды хемлэни.

Эмма Дүйшен ондан өңүртди. Онуң гарнына бүтин гүйҗи билен депип гойберди велин, ол ах чекип йыкылды гитди. Шо бада-да эли чиш таяклы дуран икиси мугаллымың үстүне топулды. Чагалар болса гөзяш эдип, маңа окдурылдылар. Мекдебиң гапысы урлан зарба чыдаман, күл-пагыш болды. Менем өзүме япышан чагалары ызыма тиркэп, урушянларың үстүне окдурылдым.

— Гойбериң мугаллымы! Урмаң оны! Ынха мен, нэтсеңиз шейдиң-де, мугаллымы урмаң!

Дүйшен ызына гарады. Эндам-җаны гана боялгы Дүйшен дийсең газаплыды. Ерде ятан тагтаны элине алып, оны айлап гойберди-де:

— Гачың, чагалар, оба тарап гачың! — дийип гыгырды. Онуң:—Гач, Алтынай!—диенем шолды велин, гыкылыгың арасында онуң бирденкэ деми тутулды.

Онуң бир элини дөвдүлер. Дөвлен элини гурсагына тутуп, Дүйшен бираз гөтинҗекледи, эйлекилер болса өкүз ялы бөгүришип, инди гаравсыз галан гөргүлини өңкүден-де бетер енҗип башладылар.

— Ур! Ур! Индер келлесинден! Чем гелен ерине урубер!

Гахар-газаба мүнен гелнеҗем ызына хэлки гызыл йүз адамы тиркэп, мениң алкымыма дыкылды. Олар мениң сачымы аркама атдылар-да, сүйрэп дашары чыкардылар. Мен бар гүйҗүми җемлэп, бир гобсундым, шонда алагалмагалың ичинде доңуп галан чагалара хем-де гара гана булашып, дивара сөенип дуран Дүйшене зордан гөзүм каклышды.

— Мугаллым! — дийип, найынҗар гарайыш билен серетдим.

Эмма мугаллымың маңа хемаят бермэге меҗалы ёкды. Доңйүреклериң ургусындан яңа серхош ялы ыраң атянам болса, ол энтегем аяк үстүнде дуруп билйэрди, өзем келлесини галдырмага ымтылярды, ол доңйүрекле-

рин болса о гөргүлини шол енжип дурушларыды. Мени йыкдылар-да, эл-аякларымы сарадылар. Шо махал Дүйшенем тогаланып гитди. Мен ене:

— Мугаллым!— дийип гыгырдым.

Эмма мениң агзымы дыкдылар-да, эериң өңүне кесердип басдылар. Гызыл йүз адам атың үстүнде отуран ериндэн мени эли хем-де күкреги билен гысып говрайжак болярды. Дүйшени енжен бейлеки икисем бада-бат атланды, гелнежем болса пыяда йөрэп барян ериндэн мениң келлэме юмруклап:

— Алдың герек алмытыңы!— дийип, гыжалат барыны берйэрди.— Гөрйэмиң, мен сени нэдип алып чыкдым! Мугаллымыңам сүрегине етдирэймедимикэ...

Эмма бу энтек онуң сүрегине етдирдиги дэлди. Бирден ыздан онуң:

— Алты-на-а-ай!— диен мердана сеси эшидилди.

Мен атың эеринин өңүнден салланкы келлэми зордан галдырып, оңа гарадым. Ызымыздан ылгап гелйэн Дүйшен экен. Өлдир ялы енжилип, гара гана булашан ол элине келле ялак даш алып, ылгап гелйэрди. Тутуш класымызам аглап хем гыкылык турзуп, онуң ызына дүшүпдир.

Ол бизиң ызымыздан ковалап:

— Duruң, вагшылар! Дуруң!— дийип гыгырярды.— Гойбериң оны, гойбериң! Алтынай!

Залымлар аяк чекди, атлы барянларың икиси болса Дүйшениң дашына айланышды. Дөвлен эли пэсгел бермез ялы, ол еңини дишлэп, бейлеки элиндэки дашы айлап салды, эмма даш дегмеди. Яңкы атлы барян икиси болса оны эллериндэки уҗы чиш таяклары билен уруп, батга йыкды. Мениң гөзлеримиң өңи гараңкырады гитди, бир өзүм биле окан ёлдашларымың мугаллымың янына ылгап барып, горкуларындан яңа хич зат эдип билмэн дуранларыны гөрүп галдым.

Нирэ, нэдип гетиренлериндэнем хабарым ёк. Бирвагт өзүме гелсем, ятан ерим өйүң ичи экен. Ир доган асуда хем-де хич хили ховсала дүшмедик йылдызлар ачык түйнүкден ышыклап середишйэрдилер. Голайдан акян деряның, бирем мал сүрүлерине гаравулчылык чекйэн чопанларың сеси эшидилйэрди. Оды өчүп гиден оҗагың башында йүзи гатан гурбагаңкы ялы бир тукат кемпир отырды. Йүзүниң реңки ериң реңкине чалым эдип дур. Мен йүзүми бейлеки тарапа өврүдим-де,

ятыбердим. Оны велин гөзүмде окум болса атжакдым!

— Гара сыгыр, туруз оны!— дийип, гызыл йүз буйрук берди.

Гараягыз аял яныма гелди-де, гатап гиден, чорлы эли билен эгними силтешдирди.

— Өз тайыңы хажык-хужук эт-де, көшешдир. Гөвнемесе, барыбир басым онуң билен беллисини этмели борус.

Шейдип, ол өйден дашары чыкды. Гараягыз аял болса ериндеңем гозганмады, екеҗе агыз сөзем айтмады. Белки, ол лалдыр? Онуң күле дөнен гөзлеринде нур диен затдан нам-нышан-да ёкды. Чагалыгындан урлуп-сөгүлип, аңкасы ашырылан гүжүклерем болярЫзгытсыз адамлар оларың келлесине чем гелен зат билен урярлар, о пахырлар болса оңа кем-кемден өвренишип гидйәрлер. Эмма шейле гүжүклериң найынҗар гарайшында үйтгешик бир гамгынлык дуюляр велин, хий, гояй. Шу гараягыз аялың өлиңки ялы гөзлерине середенимде, гөвнүме болмаса, дири дәл ялыдым, эййәм габырда ятан ялыдым. Эгер-де деряның сеси гулагыма иләймедик болса, яңкы айданларыма тас өзүмем ынаныпдым. Сув велин шаггылдап хем-де агып-дөнүп, эркин акып ятырды...

Гара йүрек гелнеҗе, херне өмүрбойы гаргышдан гөзүң ачылмаяды-да! Херне мениң гөзяшым билен гара ганым җаныңа ганым болаяды-да!.. Шейдип, мен он бәш яшымың ичинде аял болдум... Онда-да чагасы өзүмден улы залымың...

Үчүленҗи гиҗе дийленде мен хер этмели-хесип этмели гачмалы диен карара гелдим. Гой, ёлда йитирим болайын, гой, мениң ызымдан ковгы чапсын, онда-да өз мугаллымым Дүйшен ялы, ахыркы демиме ченли элиме барыныбери эдип галайын.

Гараңкының ичинде пишик басышыны эдип ишиге бардым, эллэп гөрсем, ол бүкдүрилип ишилен тана билен пугта саралып гойлупдыр. Есерлик билен чигиш дирилип даңлан йүпи гараңкының ичинде чөшәймек мүмкин дәлди. Онсоң мен нәхили-де болса, сүмүп гечмек үчин өйүң тәримини галдырмага сынанышдым. Эмма олам башартмады: өйүң тәримидир уклары-да чөвши эдилип дашардан пугта даңлан экен.

Хайсыдыр бир йити яраг тапып, ишикдәки йүпи кесмекден башга алач галмады. Даш-төверегими дөкүшдирсем-де, ужы чиш чаклаңражык бир таякдан башга зат элиме илмеди. Башга алач тапмамсоң, өйүң дүйбүни яңкы ужы чиш таяк билен көвүп башладым. Бу эдйән ишим, элбетде, умыт багларлык иш дәлди, йөне нәме эдип, нәме гойяныны шо вагт өзүмем билемокдым. Келләмде еке бир совулмаз пикир барды — шо нежисиң хащылдысы билен түкениксиз хор чекмесини эшитмезлик, шу ерде галмазлык үчин я-ха жаныңы алып галмалыды я-да өлмелиди, оңа боюн эгмезлик үчин өләйсеңем, эркинликде сөвешип өлмелиди.

Икинжи аял! Шу сөзи нәхили йигренйәндигими бир билседиңиз! Бу сөзи хайсы бировач заманда ким тослап тапдыка? Хич зада ыгтыяры етмейән, жаны хем-де тени билен гул болян аялың ягдайындан гөзгыны хем бир ягдай бормы! Гара маңлайлар, габырда ятан ериңизден туруң, иши гайтгынлыга, харланмага, адам мертебесинден махрум эдилмәге сезевар боланларың рухлары, туруң ериңизден! Жебир чекенлер, туруң ериңизден, гой, шол заманларың гараңкы түми сарсып гитсин! Муны сизиң гүнүңизе дүшенлериң иң соңкусы болан, шу такдырың үстүнден әтләп гечен мен айдярын!

Шу сөзлери хачан-да болса айтмагың өз пайыма дүшжекдигинден шо гиже мениң хабарым ёкды. Мен шонда өйүң дүйбүни алжыраңңылыкда, гудуз ачан ялы көвйәрдим. Эмма топрак дашлы болансоң, оңлы көвдүрмейәрди. Мен ери дырначаклап, бармакларымы гара ган этдим. Өйүң тәриминиң ашагындан эл сокаймалы боланда, даң саз берди. Итлер үйрүп уграды, гоңшы-голаңлар өрүшип башлады. Йылкылар дүкүрдешип сув ичмәге гечдилер, гоюн сүрүлери-де өрә сүрүлди. Соңра кимдир бири өйүң гапдалына гелип, онуң чөвшүсини чөшмәге хем-де дурлукдыр үзүклери сыпырмага дурды. Бу — шол үмсүм гараягыз аялды.

Диймек, оба гөчмәге тайярланян боларлы. Эртир ирден илки гечиде, соңра болса о ерден бүтин томсуна гечидиң аңырсындакы даглык жүлгә гөчүлжекдиги хакда дүйн гулагыма чала каклышан гүррүң шо махал үпбе ядыма дүшди. О ерден гачмагың белли-бетер ындыгы ядыма дүшүп, өңкимденем бетер алада галым.

Шол газып угран еримден турман отырдым. Эден ишими гизләбем билжек дәлдим, гизлемегиң гереги-де ёкды... Гараягыз аял өйүң тәриминиң ашагының көвлен ерини барыбир гөрүпди ахырын, эмма гөрсе-де, хич зат айтман, өз иши билен гүмра болуп йөрди. Асыл оңа хич задың дахылы ёк ялыды, дурмушда онуң дуйгусыны оярян бирҗик-де зат ёк ялыды. Ол кемтересинден адамсынам турузмады ахырын, ондан ёла дүшмәге көмек бермегини сорамаг-а бейледе дурсун. Әри ёргандыр поссуның ашагында айы кимин хор чекип ятырды.

Әхли дурлукдыр үзүклер йыгналып, өй ялаңачланан болса-да, мениң шол тора дүшен ялы болуп отурышымды. Деряның аңры йүзүнде адамларың өкүздир ябыларына гошларыны йүклейишлери гөрүнйәрди. Бирденем мениң гөзүм ниредендир шол адамларың янына гелен үч атла дүшди, ол атлылар яңкылардан нәмелердир бир затлар сорашдырдылар-да, бизе гаршын ураградылар. Илки мен олар адамлары ёла салмага геленлердир өйтдүм, соң серетдим-де, аңалып галдым. Оларың бири Дүйшен экен, бейлеки икисем шинелиниң якасы гызыл петлицалы милиция папаклы адамлар экен.

Отырын велин, диридигимем билемок, өлүдигимем, кемтересинден сесимем чыкарып билмедим. Мугаллымымың дири галанына-ха бегенйән, гутаран адамдыгыма, бетнам эдилендигиме утанҗымдан яңа болса ере гирәйейин дийййән...

Дүйшениң келлеси саралгы, бир эли болса бойнундан асылгыды. Ол атдан бөкүп дүшди. Аягының зарбасы билен ишиги дөвди-де, өе күрсәп уруп, гызыл йүзлиниң үстүндәки ёрганы серпип гойберди.

Азм уруп:

— Тур!— дийди.

Ол келлесини ёкары гөтерип, гөзлерини сүпүришдирди, Дүйшене топулмакчы боланам шолды велин, өзүне ченелен милиция наганларына гөзи дүшенден бада-бат йүзи ак там болды гитди. Дүйшен онуң эзенегинден тутды-да, силкеләп гойберди, соңунданам келлесини чекди өзүне.

Ак дишлерини ялпылдадып, ол:

— Харамзада! Инди билйәрмиң нирә гитмелидигини! Дүш өңе!— дийди.

Ол сесини-үйнүни чыкарман йөрәп уграды, Дүйшен велин ене оны сүденекләп хем-де ызындан гарап, бозук сес билен шей дийди:

— Нәме, сен оны чөп-чалам депелән ялы депеләндирин өйдйәрмиң?.. Ялан айдярсың, сенден дөвран өтди, инди онуң дөври гелди, сен болсаң сүрегине етдирен адам!..

Гызыл йүзлә эдигини гейдирдилер-де, эллерини аркасына даңып, ата атардылар. Милиционерлериң бири аты идип, бейлекиси болса ызындан сүрүп барярды. Мен Дүйшениң атына мүндүм, олам гапдалымдан йөрәп барярды.

Биз уграберемизде, ызымыздан якымсыз бир оваз эшидилди. Ол ылгап гелйән хәлки гараягыз аялды. Ол эдил дәлирән ялы, эриниң янына барды-да, онуң келлесиндәки тилки телпегини кесек билен гайдырып гойберди.

Ол чиркин сес эдип гыгырярды:

— Бу-йә мениң ганымы сораның үчин, езит!—дийип, ол айылганч гыгырярды. — Бу-да маңа гөркезен гара гүнүң үчин, езит! Аркайын болай, дири сыпмарсың!

Ол кырк йыллап өз эриниң эденине дәл диймедик болара чемели. Инди велин көпден бәри йыгнанан бар гахары чогуп чыкыпдыр, гүл өмрүни күл эден ажы гүнлериң ахы түтәп чыкыпдыр. Онуң ичинден-багрындан гечип барян зензелеси җүлгәниң гаяларында яңланды гитди. Ол горкусындан яңа бүкдекләп барян эриниң бир эйлесине, бир бейлесине гечип, оңа тезек диймән, даш диймән, шыкгы диймән, нәме элине илсе зыңып, нәлет барыны окаярды:

— Ылахым, сең аягың деген еринде от-чөпем гөгермәеди-дә! Ылахым, мейданда мейидиң галып, гөзүни арга чокаяды-да! Инди бери сени худай гөркезмәверзин! Оварра бол гөзүмиң алнындан, ганым, оварра бол!— Соң ол дымды-да, ызынданам дады-перят дип, нирәдир бир яңа ылгап гитди. Гөйә ол өзүниң лиң угруна ыкҗаян сачларындан гачып барян лыды.

Ылгашып гелен гоңшулар ата атланып, онуң ызындан ковдулар.

Эдил эрбет дүйш гөрүп туран ялы, келләм гүвләп ырды. Атың үстүнде баршым гаты гөзгыныды. Дүйшен

бираз өңе дүшүп, мениң мүнүп барян атымы идип барярды. Ол саралгы башыны ашак салып, сесини чыкарман барярды.

Бедибагт җүлгеден араны ачянчак эп-эсли вагт гечди. Милиционерлер бизден эп-эсли араны ачдылар. Дүйшен ябыны сакладыда, маңа өмрүнде илкинҗи гезек найынҗар гарады. Ол:

— Алтынай, мениң гүнәми өт, мен сени горап саклап билмедим — дийди. Соңра мениң голумдан тутды-да, оны өз яңагына етирди.— Эгер сен мениң гүнәми өтсеңем, мен хич хачан өз гүнәми өтмен...

Мен зөрлетдим-де, өзүми ябының ялының үстүне гойбердим. Дүйшен болса гапдалда дуран еринден мениң сачларымы сыпалап, сесими гоярыма гарашярды.

Ол ахырсоңы:

— Бесдир инди, Алтынай, гидели — дийди.— Гулак гой, мен саңа бир зат айдайын. Өңкүси гүн мен волоста гидип гелдим. Сен шәхере окува гидйәрсиң. Эшидйәрмиң?

Шырлап акян дуры сувлы чайың башына барып, аяк чекемизде, Дүйшен шей дийди:

— Алтынай, атдан дүш-де, ювун.— Шей дийип, ол җүбүсинден бир бөлек сабын чыкарды.— Ме, Алтынай, гысганма-да ювнубер. Ислесең, мен бейлерәк айрылайын-да, ябымы отладайын, сен чыкарын-да, сува дүшүнәй. Өзем болан затларың әхлисини ядыңдан чыкар-да, олары хич вагт ятлама. Сува дүшүн. Алтынай, сүңңүң еңләр. Хошмы?

Мен башымы атдым. Дүйшен бейлерәк гиденсоң, чыкарындым-да, аякларымы сува усуллык билен сокдум. Сувуң астындакы ак, гөк, яшыл, гызыл дашлар маңа середишйәрдилер. Чалт акян мавы сув топугымың астында гайнаярды. Мен сувы гошавушлап алярын-да гурсагыма сепелейәрин. Сув эндамыма яйранда, мен шу гүнлерин ичинде илкинҗи сапар биыгтыяр йылгырярын. Йылгырмак, гүлмек нәхили хезил! Өвран-өвран өвха атярын-да, сувуң угруна йүзүп гидйәрин. Йүзүп-йүзүп, сувуң пес акян ерине етйәрин-де, ене часлы акян ерине йүзүп гидйәрин.

— Соңкы гүнлериң әхли кири билен хапасыны әкидевери, сув! Менем эдил өзүң ялы пәкизе эдевери!- дийип, пышырдаярын-да, нәмә гүлйәнимем билмән гүлйәрин.

Нәме үчин адамларың ызы оларың иң гадырдан ерлеринде өмүрлик галмаярка? Эгер-де мен Дүйшен билен дагдан гайдан пыяда ёлумызы хәзириң өзүнде тапайсам, шол ере япырылып, мугаллымың ызыны өпердим. Шол пыяда ёл мениң үчин иң гадырлы ерлериңем гадырлысы ахырын. Мени халас эден, менде тәзе ынам дөреден, маңа тәзе умытлар багладан, мениң гөзүми ачан шол гүн, шол ёл оң болсун... Шол гүн, шол ер саг болсун...

Арадан ики гүн гечենден соң, Дүйшен мени станция алып гитди.

Болҗак иш болансоң, мениң обада галасым геленокды. Тәзе дурмушы тәзе ерде башламалыды. Адамларам мениң шейле карара гелениме унадылар. Сайкал билен Гартанбай икисем мени ёла салып, төверегимде гаймалашярдылар, эдил чага ялы гөзяш эдйәрдилер, маңа ёл үчин дүвүнчек барыны узадярдылар. Бейлеки гоңшуларымызам, давачыл Сатымгула ченли мениң билен хошлашмага гелипдилер.

Сатымгул маңа:

— Алныңы хак ачсын, балам — дийди.— Ёлуң ак болсун. Чекинме-де, Дүйшен мугаллымың айданы билен болубер, шейтсең хор болмарсың. Сен пикир этме, бизем кәбир затлара дүшүнип ууградык.

Мекдебимизиң окувчылары арабаң ызына дүшүп, мени эп-эсли ере ченли ууградып, узак вагтлап эл булап галдылар...

Мен Дашкендиң етимлер өйүне уградылан бир топар чага билен биле гитдим. Станцияда бизе эгни гайыш курткалы бир рус аялы гарашып дуран экен. Соң-соңларам мен даг ичиндәки шу дерекли станцияның үстүнден энчеме гезек эйләк-бейләк гечипдим. Гөвнүме болмаса, йүрегимиң ярысыны шо ерде мыдамалык галдыран ялыдым.

Меневше реңкли бахар агшамы, гөйә бизиң бирек-бирекден айра дүшйәндигимизи билйән ялы, бирхили гамгын хем-де гуссалыды. Дүйшен айра дүшйәндигимизе гынанядыгыны, бу айралыгың ёкуш дегйәндигини билдирмезлиге салҗагам болса, мен билйәрдим, себәби мениң шол айралык ядыма дүшдүги, бокурдагым долубердйәрди. Дүйшен мениң сачларымы сыпалап, гөзлерими, йүзүме, хатда пальтомың иликлерине ченли дыкгат билен середйәрди.

Ол:

— Мен сени, Алтынай, хич хачан өз янымдан бир эдимем гойбермездим. Эмма саңа пэсгел бермэге хакым ёк. Сен окамалы. Мен-э, нэме, о диен соватлам дэл. Гит, шейтсең говы бор... Белки, сен хакыкы мугаллыма болуп етишерсиң, шонда бизиң мекдебимизи ятларсың, белки, яңса-да аларсың... Гой, шейле-де болайсын, оваррам...— дийди.

Станцияның җүлге тарапындан паровозың сеси эшидилди, отлының ышыгы-да гөрүнди. Станциядакы адамларың хысырдысы көпелди.

Дүйшен мениң голумы гысып, гырылҗык сес билен:

— Ынха, хэзир уграрсың — дийди.

— Багтың ачык болсун, Алтынай. Иң эсасысы ока, ока...

Мен, бокурдагым долуп, хич зат айдып билмедим.

Дүйшен мениң гөзяшымы сүпүрип:

— Аглама, Алтынай — дийди-де, бир заны ядына салды:— Хол икимизиң экен дереклеримизи өзүм өсдүрерин. Улы адам болуп геленде, оларың нэхили овадандыгыны гөрерсиң.

Шол икарада отлам етип гелди. Вагонлар хашлап-хашлап, аяк сакладылар.

— Ханы, хошлашалы!— дийип, Дүйшен мени гуҗаклады хем-де маңлайымдан өпди.— Сагҗа бол, ёлуң ак болсун, хош, мэхрибаным... Горкма-да, батыргай гидибер.

Мен отла мүндүм-де, эгнимден ызыма гарадым. Дүйшениң яралы элини бойнундан асып, маңа өңки гараңкыран гөзлери билен середиши, соңра болса, гөйә маңа голайлашмак ислейэн ялы, ыкҗамланышыны мен хич вагт ядымдан чыкарман. Шол пурсатда-да отлы еринден гозганды.

Ол ызымдан:

— Хош, Алтынай! Хош, чырагым!— дийип гыгырды.

— Хош, мугаллым! Хош, мениң гадырдан мугаллымым!

Дүйшен вагоның гапдалы билен ылгап гелйэрди, соңра галды, ызынданам бир өңе дызады-да:

— Алты-на-а-ай!— дийип гыгырды.

Ол инди айдардан гичдигини билсе-де, эдил маңа мөхүм бир заны айтмагы ядындан чыкарып, инди болса

ядына дүшүрен ялы гыгырды... Онуң йүрегинден, калбындан бөвсүп чыкан шол сес хениз-хенизлерем гулагымда яңланып дур.

Отлы туннелден гечип, дүз ёла дүшди-де, чалтлыгыны артдырып, мени газак сәхраларының ичи билен тәзе дурмуша, тәзе гөреше, тәзе зәхметлере тарап алып уграды...

Хош, мениң мугаллымым, хош, мениң илкинҗи мекдебим, хош, мениң чагалыгым, хош, мениң хениз хич киме аян этмедик сөйгим...

Хава, мен Дүйшениң арзув эден улы шәхерлеринде, онуң гүррүңини берен улы әпишгели улы мекдебинде окадым. Соңра мен рабфагы гутардым, Москваның Марксизм-ленинизм институтына ибердилер.

Оканымың узак йылларының довамында мен энчеме кынчылыклар чекдим, ылмың чылшырымлыкларыны әле алып билмерин өйдүп, энчеме гезек рухдан дүшдүм, эмма хер гезекде-де кынчылыклы пурсатларда өз илкинҗи мугаллымымың өңүнде җогап бермели борун өйдүп, ыза тесмедим. Иллере аңсатлык билен башардан затлара мен зәхмет чеке-чеке зордан етдим. Себәби мен бар зады башдан башламалы болдум.

Мен рабфакда окап йөркәм, мугаллымыма хат язып, оны сөййәндигими айтдым, оңа гарашдым. Ол мең хатыма җогап гайтармады. Шоң биленем бизиң хат язышмамызың арасы кесилди. Бу меселәни орта атмага онуң разы болмандыгының себәби мең окамагыма пәсгел бермеҗек боландыгыдыр дийип пикир эдйәрин. Белки, ол мамла боландыр... Белки, башга-башга себәплер боландыр? Мен шо вагтлар гөрги яманыны гөрүплер чыкдым, пикирими үйтгедиплер чыкдым...

Мен [illegible]кинҗи диссертациямы Москвада горадым. Бу мениң [illegible]лы хем дүйпли еңшим болупды. Шол йылларың ичинде мен обамыза гара салып билмедим. Шол икарада-да уруш башланды. Гүйзүң аякларында Москвадан гөчүрилип, Фрунзә угранымда мен мугаллымымың шол уградан станциясында отлудан дүшдүм. Мениң багтым гетирди, өз обамызың үстүнден совхоза гидйән араба бада-бат душ гелйәдим.

Эй, әзиз үлкәм, биз үчин уршуң агыр йыллары сени гөрмек миессер этди. Өзгерен үлкәми гөрүп, бегенҗиме ики болубилмедим — тәзе-тәзе обалар эмеле гелипдир, көп-көп ерлер сүрлүпдир, тәзе-тәзе ёллар билен көпрү-

лер салныпдыр. Эмма уруш бу душушыгың кейпини бозды.

Обамыза голайлашдыгымча толгунярдым. Мен өзүме нәтаныш тәзе көчелере, тәзе өйлердир баглара алысдан сын эдйәрдим, соңра өз мекдебимизиң отуран депесине серетдим велин, бирден демим демиме етишмән уграды — шол депәниң үстүнде эгин-эгне бершип, ики саны улы дерек отырды. Олар шемала ыгшылдашып отырдылар. Шолара гөзүм дүшүбем, мен бүтин өмрүм бойы мугаллымым дийип йөрен адамымың өз адыны илкинҗи гезек тутдум.

— Дүйшен!— дийип пышырдадым.— Маңа эден ягшылыкларың әхлиси үчин саг бол, Дүйшен! Диймек, ядыңдан чыкармансың... Сенден тамамам шейледи...

Арабакеш оглан мениң гөзяшымы гөрүп, ховсала дүшди:

— Сизе нәм болды?

— Ай, хич-ле. Сениң бу колхозда танаяның бармы?

— Элбетде, бар. Хеммесем өзүмизиңки.

— Дүйшени, шол мугаллым болан Дүйшени танаяңмы?

— Дүйшеними? Ол гошун гуллугына гитди ахырын. Оны шу араба мүндүрип, военкомата элтип гайданам өзүм-дә.

Обамызың гырасындан гиремизде, мен ол огландан арабаны сакламагы хайыш этдим-де, арабадан дүшдүм. Дүшдүмем-ә велин, пикире-де чүмдүм. Шейле ховсалалы пурсатда өйме-өй айланып, танышларымы гөзлемәге, мени танаярмысыңыз, мен сизиң илдешиңиз-дә дийимәге богнум ысмады. Дүйшен болса гошун гуллугындады. Онсоңам мен гелнеҗем билен агамың яшаян еринде хич хачан гөрүнмезлиге ант ичипдим ахырын. Адамларың көп гүнәсини гечмек боларды, эмма мениң пикиримче, бейле залымлыгы хич ким хич хачан багышламазды. Кемтересинден мен оларың оба геленими билмеклерини-де исләмокдым. Мен ёлдан совулдым-да, шол депәниң үстүндәки дереклере тарап уградым.

Эй, дереклер, дереклер! Сизиң гөк чыбыклы көрпеҗе дарагт болуп отураныңыздан бәри нәче вагт гечди. Салам, мениң нерессеҗиклерим, салам, мениң достларым, салам, сүйтдеш доганлар. Сизе тагзым эдйәрин.

Сизи экип, кемала гетирен адамың әхли арзувы, әхли велилиги ҳасыл болды. Онуң диен дөврем гелип етди! Йөне душман бизиң юрдумыза чозды-да, ол элине яраг алып, ене өз арзувларыны горамага гитди.

Сиз нәме бейле гусса чекйәрсиңиз, нәмеден налаярсыңыз, нәмәниң гайгысыны эдйәрсиңиз! Я-да гышың голайлаяндыгындан, совук шемалларың өз япракларыңызы ёлҗагындан налаярмысыңыз? Я-да сизиң шахаларыңыздан халкың гам-гуссасының иңңилдиси эшидилйәрми?

Хава, ене гышам гелер, аңзакларам болар, ёвуз бораганларам болар, эмма велин язам чыкар...

Мен гүйз япракларының чыбшылдысына гулак асып, кән дурдум. Дарагтларың дүйбүнден акян ябы кимем болса бири голайда арчапдыр: кәтмениң тәзе ызы гөрнүп дур. Ябың ичини долдурып дуран дуры сув бирнемеҗик булдураяр, онуң йүзүнде болса дереклериң сары япраклары гаймалашып йөр.

Мугаллым! Белки, сен уграмазың өң янында-да бу ере гелип гидерсиң... Булар сениң кәтмениң ызы болмалы... Басымраҗык еңиш билен, җаны сагат доланып гелевери хернә. Дереклер, сизем шонуң дилегинде болавериң...

Депәниң үстүнден маңа тәзе мекдебиң депеси гөрүнйәр, оңа реңк чалныпдыр, бизиң мекдебимизден болса нам-нышанам галмандыр.

Соңра мен ашаклыгына индимде, ёлда габат гелен араба мүнүп, станция униградым.

Уруш болды, соңра еңиш газанылды. Адам бары ағысынам гөрди, сүйҗүсинем: чагалар мекдебе какаларының мейдан сумкаларыны гөтерип гидердилер, эркек адамлар зәхмете доланып гелдилер, солдат барының аяллары гөзяш эде-эде, ахырынам башларына дүшен дуллук кысматына сессиз-үйнсүз кайыл болмалы болдулар. Өз якын ковум-гарындашларына гараша-гараша отуранларам болды. Гиденлериң әхлиси бир вагтда гелйәрми нәме?

Менем Дүйшениң нәхили боланыны билибилмедим. Мениң шәхере барян илдешлерим онуң дерексиз йитендигини, бу хакда оба Советине кагызам говшандыгыны гүррүң бердилер.

Олар:

— Өлен болаймагам мүмкин—диййип чаклаярдылар.

—Вагт гечип баряр, ондан болса гөрдүм-билдим ёк.

Мен кәте шейле пикире гидердим: «Диймек, мениң мугаллымым гайдып гелҗек дәл-дә. Шол станцияда хошлашан белли гүнүмизден соң бирек-биреги гөрмек миессерем этмеди-ов...»

Кәте гечмиши ятламда, мен өз йүрегимде шейле гам-гуссаларың үйшүп гиденинем гүман этмейән экеним-ов.

Кырк алтынҗы йылың гүйз айларының аякларында мен Томск университетине ылмы командировка гитдим.

Сибире биринҗи гидишимди. Гыш дүшмезиниң өң янындакы шо махал Сибирь газаплы хем тукатды. Отлының әпишгесинден бирейиәмки агачлар гап-гара дивар болуп гөрүнйәрди. Агачларың селчеңлейән ерлеринден болса турбасындан ак түтүн чыкып дуран үсти гара җайлар гөзе илйәрди. Совук ере дүшен илкинҗи гарың үстүнде хүжжүк гаргалар гаймалашярды. Асманың йүзи мыдам чытыкды.

Эмма отлының үстүнде мениң кейпим сазды. Бир купеде гелйән эли пишекли фронтчы йигит харбы дурмуша дегишли гызыклы гүррүңлер эдип берип, бизи гүлүшдирме кемини гоянокды. Онуң тослап тапян затларының аңырсының-бәрсиниң ёкдугына акылым хайранлар галды. Өзем онуң айдян затлары шейле бир йөнекей болансоң, ичинде гөвне гетирер ялы зат ёк, гүлкиниң аңырсында мыдама чын зат бар ялы болардурарды. Вагондакыларың хеммеси ол адамы дийсең халады. Шейдип баряркак, Новосибирскиниң аңырларында бир кичиҗик разъездде бизиң отлымыз биразаҗык сакланды. Мен әпишгәниң өңүнде дуран еримден гоңшымың айдып берип отуран гызыклы гүррүңине гүлйәрдим.

Отлы бат алып, еринден гозганды: станциядакы екеҗе там әпишгәниң өңүнден гөзе каклышды гитди, отлы стрелканың деңине етенден, мен ыза чекилдим-де, геченсоң ене әпишгәниң өңүне бардым. Стрелканың янында дуран Дүйшен экен! Ол будканың өңүнде эли демир ёл байдаклы дуран экен. Өзүмиң нәхили боланымдан хабарым ёк.

— Дуруң!— диййип, бүтин вагона гыгырдым-да, гапа ылгадым, нәтҗегими билмән дуркам, бирден гөзүм

стоп-крана дүшди велин, оны пломбасындан сыпырып гойбердим.

Вагонлар чакышып гитди, отлы сакга дурды-да, бирденкә гөтинледи. Полкалардакы затлар шакырдашып гайтды, гап-гачлар ере гачды, аял, оглан-ушаклар зензеле туруздылар. Кимдир бириниң:

— Отлың ашагында адам галыпдыр!— диен горкунч сеси эшидилди.

Мен басганчага басып, гөзүм ер гөрмейән халыма, отлудан бөкдүм. Өңүмде нәме бардыгына үнс бермән, нәме боландыгына-да акыл етирмән, ылгадым стрелкачының будкасына тарап, Дүйшениң янына. Ызымда кондукторларың җүрлевүклериниң сеси гулагыма илйәрди. Адам бары вагондан өзүни оклап, дүшдүлер мениң ызыма.

Составың дeңинден бир демде ылгап гечдим, Дүйшенем маңа бакан ылгады.

Мен оңа топулып:

— Дүйшен, мугаллымым!— дийип гыгырдым.

Стрелкачы аңка-таңка болуп, маңа середип, аяк чекди. Ол Дүйшенди, йүзем шонуңкы, гөзем. Диңе озал мурты ёкды, өзем бирнеме гарташыпдыр.

Ол газакчалап:

— Сизе нәме болды, уям?— дийип, йүреги юкалык билен сорады.— Мегерем, сиз ялңышансыңыз, мен стрелкачы Җангазин, адымам Бейнев.

— Бейнев?

Гайгы-гуссадан, утанчдан яңа гыгыраймаз ялы, агзымы юммага нәхили етишенимиде билемок. Мен нәмелер эдипдирин? Мен элими йүзүме тутдум-да, башымы ашак салдым. Нәме үчин аягымың астындакы ер ярылаймадыка? Мен стрелкачыдан өтүнч сорамалы, адамлардан гүнәми гечмеклерини сорамалы халыма. эдил доңңарадаш ялы, шол доңуп дурун. Ылгап гелен ёлагчыларам нәме үчиндир дымып дурлар. Мен хәзир, маңа гыгырып, гаргап уграрлар-ов дийип гарашярдым. Шу элхенч дымышлыгың ичинде кимдир бир аял ичи-ичине сыгман:

— Гөргүли, муны әри я-да доганыдыр өйдүпдир велин, о диенем болмандыр, ялңышыпдыр — дийди-де, хамсыкмага дурды.

Адамлар гозгалаң тапдылар.

Кимдир бириси:

— Гөрсене болян зады — дийди.

— Бетеринден сакласын, бу уршуң гөркезмедик гүни ёкдур-ла, көен арзувлар, агысы агланмадык йитгилер энтеклер аз дәлдир-ле — дийип, бир аял оңа җогап гайтарды.

Стрелкачы мениң элими йүзүмден айырды-да:

— Йөрүң, мен сизи вагона элтейин, бу ери совук — дийди.

Ол мениң голтугымдан тутды. Бейлеки голтугымданам бир офицер тутды.

Ол офицер:

— Йөрүң, гражданка, бизиң хеммәмиз дүшүнйәс сизиң ягдайыңыза — дийди.

Адамлар ёлдан совулдылар, мени болса җайламага экидйән ялы алып барярдылар. Биз өңден ювашҗа йөрәп барярдык, бейлекилер болса ызымыз билен. Өңүмизден чыкан ёлагчыларам сеслерини чыкарман, бизе гошулышып барярдылар. Ќимдир бириси мениң башыма сүтүкли яглыгыны атды. Купедәки гоңшымам хол гапдалдан пишегине сөенип, кейтикләп барярды. Ол бирнеме өңе чыкып, мениң йүзүме серетди. Шадыян, вәши, хошамай, мердана йигит хем, нәме үчиндир, йүзүни саллап барярды, гөвнүме болмаса, ол аглапдыр. Менем агладым. Составың гапдалы билен салдамлы йөрәп баряркак, мениң гулагыма телеграф симлериниң сыкылыгының хем шуввулдысының арасындан яс маршының овазы эшидилйәрди. «Ёк, мен оны инди өмрүмде-де гөрүп билмен».

Отлының начальниги бизи вагоның янында саклады. Ол бармагыны чоммалдып, мең үстүме чишди, хайсыдыр бир суд җогапкәрчилиги хакда, җериме хакда айдышдырды. Эмма мен бирҗигем җогап гайтармадым. Мениң хич зат пархыма дәлди. Ол маңа протокол үзәрдып, гол чекмегими талап этди, эмма мениң галам тутмага-да ысгыным галманды.

Шо махал мениң купедеш гоңшым оң үстүне пишеги билен абанды-да, элиндәки кагызы чекип алды. Ол

— Азар берме оңа! — дийип гыгырды. — Мен гол чекерин, стоп-краны сыпыранам мен, җогабынам өзүм берерин...

Гиҗә галан отлы Сибирь топрагының гадымы рус үлкесиниң үсти билен хайдап барярды. Гиҗе мениң гоңшымың гитарасының сеси гамгын яңланярды. Гутаран

уруш билен душушыкдан галан гамгын тәсири мен дул рус аялларының налалы айдымлары ялы йүрегиме салып барярдым.

Йыллар айланды. Гечмиш гечди гитди. Гелҗек өзүниң улулы-кичили аладалары билен өңе чагырярды. Мен әре гич чыкдым. Эмма душан адамым говы болуп чыкды. Чага-чугаларымыз бар, агзыбир яшаярыс. Мен инди философия ылымларының докторы. Басым-басымын оңа-муңа гитмели боляр. Мен бирентек юртларда болуп гөрдүм... Өз обамыза велин соң бармадым. Онуңам, элбетде, себәплери барды, азам дәлди, эмма мен өзүми аклаҗак болуп дурамок. Өз илдешлерим билен арагатнашыгы кесмегим говы дәл, гечиримсиз зат. Нәдейин, такдырым шейле болды-да. Болан зады ядымдан чыкармандыгым-а бейледе дурсун, ёк, мен оны ятдан чыкарыбам билҗек дәлдим, йөне мен ондан бирнеме араны ачдым.

Дагларда шейле чешмелер боляр: тәзе ёл салынярда, оңа барян ёда ятдан чыкяр гидйәр, адамларам сув ичмек үчин о ерик сетанда-сейранда болаймаса совулмаярлар, шейдибем ол чешмелериң төверек-дашына нарпыздыр бөвүрслен битйәр. Онсоң олар танар ялам боланок. Шейле чешмәни ятлап, ыссы гүнде сувсузлыгыны гандырмак үчин, оңа улы ёлдан совулянларам аз-аз боляр. Бир адам барып, шо чоларан ери тапып, инкы от-чөплери ачып гөрдүги ичини чекер; көпден бәри буландырылмадык үйтгешик бир арасса хем совук сув өзүниң асудалыгы, чуңлугы билен онуң акылыны хайран эдер. Ол чешмеде өзүнем гөрер, гүнем, асманам, дагларам... Ана, шол адама шейле ерлери билмезлик уллы гүнә экен. Бу хакда ёлдашларыма хем айтмак [illegible] эдер-де, индики сапара ченли ене

[illegible] егерем, шоң үчи-

Дүйшен билен душушып билмежегиме, онуң йүзүне середип билмежегиме дүшүнипдим. Мен өзүми растламалыдым, непесими дурламалыдым, диңе бир өз илдешлериме дәл-де, башга бирентек адамлара хем айтмак ислән затларымың әхлиси хакда ёлда пикирленмелидим.

Өзүми мүйнли хасап эденимиң башга-да бир себәби бар. Шо вагт сарпасы тутулмалы адам мен болмалы дәлдим, тәзе мекдеп ачыланда хорматлы ерде оту[illegible]а адам мен болмалы дәлдим. Шуңа, озалы билен[illegible] илкинжи мугаллымымыз, өз обамызың илкинжи [illegible] нисти Дүйшен аганың хакы барды. О ерде вел[illegible] сине болуп чыкды. Биз-ә байрамчылык столун[illegible] шында отурдык, гызылың гырындысы ялы шол[illegible] болса почтаны говшурмага, мекдебиң ачылмагы [illegible] сыбетли онуң өңки окадып чыкаранларына гутла[illegible] леграммаларыны говшурмага ховлугып йөрди.

Мунуң өзи еке-тәк вака-да дәл. Бейле затлары мен көп гөрдүм. Шоңа гөрә-де шуң ялы совал гойярын: бизсада адамың сарпасыны Лениниң тутушы ялы тутмак укыбымызы хачан йитирдиккәк?.. Худая шүкүр этмели, инди биз шейле затлар хакда йүз гөрмән айдыбам билйәс. Шу бабатда Ленине голайлашанымызам гаты говы зат.

Өз вагтында Дүйшениң нәхили мугаллым боланлыгындан яшларың хабары ёкдур. Улы несилден боланларың бирентеги эййәм ёк. Дүйшениң окувчыларындан урушда өленлерем аз дәл. Олар хакыкы совет эсгерлери болупдылар. Мен өз мугаллымым Дүйшен хакда яшлара хөкман айтмалыдым. Мениң ериме хер кимем болан болса шейтмелиди. Эмма мен обамыза барып гөрмәмсоң, Дүйшен хакда кемаллы зат билемокдым шейдибем, вагт геч[illegible] билен [illegible]
эдил музейде са[illegible]

Мен энтек[illegible]